

Ο Εμπλουτισμός και οι Διαστασεις της μη λεκτικής  
επικοινωνίας ανάμεσα στο βρέφος και την μητέρα



Όνοματεπώνυμο Φοιτήτριας: Ποδηματή Ελένη

Αριθμός Μητρώου: 12348

Επόπτρια: Μρούμου Μίνα

Έτος: 2012



## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

|   |    |
|---|----|
| ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....  | 3  |
| ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....   | 4  |
| ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....   | 5  |
| <b>1<sup>ο</sup> ΚΕΦΑΚΑΙΟ</b>   |    |
| 1. Διαπροσωπικές σχέσεις .....  | 6  |
| 1.1 Ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων.....   | 6  |
| 1.2 Η προσκόλληση του βρέφους.....  | 8  |
| 1.2.1 Η πορεία ανάπτυξης της προσκόλλησης.....                                      | 13 |
| 1.2.2 Συναισθηματικός τόνος και ποιότητα της προσκόλλησης.....                      | 15 |
| 1.3 Ο αμοιβαίος προσανατολισμός.....  | 19 |
| 1.4 Το χαμόγελο.....  | 23 |
| <b>2<sup>ο</sup> ΚΕΦΑΛΑΙΟ</b>   |    |
| 2. Δυαδική επικοινωνία στην κρίσιμη ηλικία.....                                     | 28 |
| 2.1 Η λεκτική επικοινωνία και η ανάπτυξή της κατά την βρεφική ηλικία.....           | 29 |
| 2. 1. 1 Η συναισθηματική σημασία του λόγου του βρέφους.....                         | 31 |
| 2.2 Η περίοδος πριν από την πρώτη λέξη και η πραγματική σημασία του βαβίσματος..... | 32 |
| 2. 2. 1 Οι πρώτες λέξεις του βρέφους.....   | 36 |
| 2. 3 Στοιχεία και ο ρόλος της λεκτικής επικοινωνίας.....                            | 38 |
| 2. 4 Η γονική συμπεριφορά και η σημασία της στην λεκτική ανάπτυξη του βρέφους.....  | 40 |
| <b>3<sup>ο</sup> ΚΕΦΑΛΑΙΟ</b>   |    |
| Μη λεκτική επικοινωνία και οι μορφές της κατά τη βρεφική ηλικία.....                | 43 |
| 3. 1 Διαδικασίες της αφής και η σημασία του αγγίγματος.....                         | 44 |
| 3. 1.1 Βρεφικό μασάζ.....   | 50 |
| 3. 2 Βλεμματική επαφή.....  | 55 |

|   |    |
|---|----|
| 3. 3 Το σώμα και οι εκφράσεις του βρέφους ..... | 59 |
| 3. 3. 1 Οι κινήσεις προσώπου.....               | 61 |
| 3. 3. 2 Οι χειρονομίες.....                     | 63 |
| ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....                               | 67 |
| ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....                               | 69 |

## **ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ**

Η εργασία αυτή δουλεύονταν ένα εύλογο χρονικό διάστημα, για τον λόγο αυτό αρχικά, αξίζει να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για την ψυχολογική υποστήριξη που μου παρείχε. Περισσότερο από όλους όμως θα ήθελα να ευχαριστήσω την εκπαιδευτικό μου Κ. Μπρούμου για το ερέθισμα που μου έδωσε ώστε να επιλέξω το θέμα των διαστάσεων και του εμπλουτισμού της μη λεκτικής επικοινωνίας μεταξύ μητέρας και βρέφους, για τη συμβολή και την υποστήριξή της, καθώς και την προθυμία της να υπομένει ένα καταιγισμό τηλεφωνημάτων και ηλεκτρονικών μηνυμάτων.

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ

### 1. Στόχος της εργασίας

Η εργασία αυτή αναφέρεται στην πολύτιμη συνεισφορά των διαπροσωπικών σχέσεων στην ευτυχία και την ψυχική ισορροπία των ανθρώπων και αναλύει τα μυστικά επιτυχίας των σχέσεων αυτών και οι οποίες ξεκινούν από την πρώτη στιγμή της γέννησης ενός βρέφους. Το βασικό χαρακτηριστικό των ζεστών διαπροσωπικών σχέσεων είναι η έντονη ανταλλαγή συναισθημάτων μεταξύ των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στη μητέρα και στο μωρό. Τα συναισθήματα όμως δεν μεταφέρονται με λόγια, αλλά χρησιμοποιούν τη δική τους σιωπηλή μα πανίσχυρη γλώσσα. Η βουβή γλώσσα των συναισθημάτων, η μη λεκτική επικοινωνία, εξασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό την επιτυχία των διαπροσωπικών σχέσεων. Ερευνητές της ανθρώπινης συμπεριφοράς υπολογίζουν ότι λιγότερο από το 10% της συνολικής επικοινωνίας γίνεται μέσω του λόγου, ενώ το υπόλοιπο 90% γίνεται μέσω της μη λεκτικής οδού. Τα μωρά επικοινωνούν από τη στιγμή που γεννιούνται. Κάποιοι μάλιστα λένε ότι στέλνουν μηνύματα από πολύ νωρίτερα, όταν οι μέλλουσες μητέρες νιώθουν τα πρώτα σκιρτήματα μέσα στη μήτρα τους. Φυσικά αυτά τα προγεννητικά ή πρώτα μεταγεννητικά μηνύματα δεν αποτελούνται από λέξεις που υπάρχουν σε λεξικά. Το μωρό μαθαίνει από πολύ πρώιμη ηλικία να χρησιμοποιεί κινήσεις του σώματος του ως μέσο επικοινωνίας. Αυτή τη γλώσσα του σώματος τη χρησιμοποιεί για να εκφράζει τα συναισθήματά του, να δείχνει στην μητέρα του τι του αρέσει ή τι θέλει, να απαντά ναι ή όχι, να σας δηλώνει ότι είναι κουρασμένο, έχει βραχεί, πεινάει ή κρυώνει, με λίγα λόγια να κάνει γνωστό στη μητέρα ότι συμβαίνει μέσα στο κεφαλάκι του. Πράγματι, το μωρό χωρίς να αρθρώσει λέξη, είναι ικανό να πει στην μητέρα του τι θέλει να κάνει και τι περιμένει από εκείνη. Η ομιλία χωρίς λόγια είναι η μυστική γλώσσα των μωρών. Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να ευαισθητοποιήσει σχετικά με την εκτεταμένη δράση και την τεράστια σημασία της μη λεκτικής επικοινωνίας στις ανθρώπινες σχέσεις, έτσι ώστε να γίνουν πιο ικανοί στη χρήση της. Η επιτυχής δράση της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι ιδιαίτερα χρήσιμη σε όλους τους λειτουργούς της ψυχικής υγείας, αλλά απαραίτητη και σε όλους τους ανθρώπους που επιδιώκουν την επιτυχία των διαπροσωπικών τους σχέσεων και την προσωπική τους ευτυχία.

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

### **2. Ανασκόπηση της έρευνας**

Οι διαπροσωπικές σχέσεις έχουν ως κεντρικό άξονα τις δυαδικές σχέσεις και ως κεντρικό θέμα, την επικοινωνία μεταξύ ατόμων. Η Επικοινωνία και οι Διαπροσωπικές σχέσεις, χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος, η ανάπτυξη των διαπροσωπικών σχέσεων, περιγράφει τη διαδικασία της προσκόλλησης του νηπίου στη μητέρα, η οποία αποτελεί τη βάση για τη δημιουργία διόδων δυαδικής επικοινωνίας. Το δεύτερο μέρος αναλύει λεπτομερώς τους ποικίλους τρόπους λεκτικής επικοινωνίας και το τρίτο μέρος αναλύει την μη λεκτική επικοινωνία και τις μορφές της. Η επικοινωνία δεν προσδιορίζεται μόνο στα λεκτικά μηνύματα. Αντιθέτως, ο τόνος της φωνής, το βλέμμα, οι μορφασμοί και το άγγιγμα δεν αποτελούν μόνο συμπληρωματικά μηνύματα, αλλά μπορεί να είναι πιο σημαντικά από τα λεκτικά μηνύματα, στη δυαδική επικοινωνία μεταξύ της μητέρας και του βρέφους. Τέλος, η δυαδική επικοινωνία, η δυαδική αλληλεπίδραση, ρυθμίζεται μέσω της επανατροφοδότηση.

# 1<sup>ο</sup> Κεφάλαιο

## Διαπροσωπικές σχέσεις

### 1.1 Ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων κατά την βρεφική ηλικία

Στο χώρο της κοινωνικής ανάπτυξης ιδιαίτερη προσοχή έχει δοθεί στη σχέση του βρέφους με τη μητέρα του. Από πολλούς ψυχολόγους και ιδιαίτερα ψυχαναλυτές, η σχέση του βρέφους με την μητέρα του θεωρείται ως θεμέλιος λίθος της προσωπικότητας του ανθρώπου. Η θεωρία ενός ερευνητή λέει πως η πρώτη ψυχοκοινωνική κρίση αφορά στη δημιουργία του αισθήματος της βασικής εμπιστοσύνης το οποίο βασίζεται στις καλές σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στη μητέρα και το βρέφος (Βοσνιάδου, 2001).

Η έννοια της προσωπικότητας ορίζεται ποικιλοτρόπως. Οι εκάστοτε ορισμοί της προσωπικότητας περιλαμβάνουν τόσο τις αξίες, τις σκέψεις, τα συναισθήματα, τα κίνητρα, τους στόχους και τη συμπεριφορά, όσο και το νευρο-φυσιολογικό υπόβαθρο που χαρακτηρίζει το άτομο. Στους διάφορους ορισμούς αντιστοιχούν ποικίλες θεωρίες της προσωπικότητας, όπως είναι η θεωρία της ψυχανάλυσης, ο συμπεριφορισμός, που κύριο στόχο έχουν την περιγραφή και την ερμηνεία των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών, σύμφωνα πάντοτε με τα βασικά αξιώματά τους. Ένας επιπλέον στόχος των θεωριών της προσωπικότητας είναι η προσπάθεια να εξηγήσουν τον τρόπο με τον οποίο διάφοροι εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες διαμορφώνουν την προσωπικότητα του βρέφους.

Ο όρος «προσωπικότητα» αναφέρεται κυρίως στα χαρακτηριστικά του μωρού και στο πώς εκδηλώνονται αυτά στη συμπεριφορά του. Είναι σαφές ότι το επίκεντρο της μελέτης της προσωπικότητας είναι –σχεδόν πάντα- το μεμονωμένο άτομο. Συνεπώς οι θεωρίες της προσωπικότητας δεν αναφέρονται, παρά μόνον έμμεσα, στην περιγραφή των αλληλεπιδράσεων μεταξύ μητέρας και βρέφους.

Στόχος της μελέτης των δυαδικών σχέσεων μεταξύ μητέρας και βρέφους μέσα από τις διαστάσεις της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι, η κατανόηση των πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους. Οι κύριοι παράγοντες που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη επικοινωνία είναι η γενική αντίληψη ότι η επικοινωνία μέσω της γλωσσικής διόδου χαρακτηρίζει το ανθρώπινο γένος καθώς και ότι ο λογικός διάλογος, με πρότυπο τους

Σωκρατικούς διαλόγους, είναι το ισχυρότερο μέσο επικοινωνίας του ανθρώπου. Μία τέτοια όμως αντιμετώπιση είναι ελλιπής, όπως φαίνεται και από την προσεκτική μελέτη της επικοινωνίας μεταξύ της μητέρας και του νεογέννητου παιδιού της: π. χ.

- Η μητέρα ομιλεί στο βρέφος
- Το βρέφος χαμογελά
- Η μητέρα σε απάντηση χαμογελά
- Το βρέφος κινεί τα χέρια του
- Η μητέρα πιάνει τα χέρια του βρέφους

Η επικοινωνία εδώ δεν γίνεται στο λογικό επίπεδο, αλλά αντιθέτως ακολουθεί τόσο τις οπτικές και τις απτικές, όσο και τις συναισθηματικές διόδους. Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η επικοινωνία μεταξύ ατόμων αποτελείται από ποικίλα μηνύματα τα οποία μεταδίδονται με διάφορους τρόπους και τα οποία γίνονται αντιληπτά μέσω διαφόρων αισθητηρίων οργάνων.

Παρόλο που από τις αρχές του 20ού αιώνα πολλές θεωρίες της προσωπικότητας αναφέρθηκαν στην ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ βρέφους και μητέρας, η συστηματική παρατήρηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των δύο πραγματοποιήθηκε μόνον κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι ο Φρόντλ βασίστηκε αποκλειστικά στις αναμνήσεις των ενηλίκων ασθενών του για να προχωρήσει στην ανάπτυξη της θεωρίας των ψυχοσεξουαλικών σταδίων. Οι λεπτομερείς παρατηρήσεις του Piaget σχετικά με τα στάδια της νοητικής ανάπτυξης του παιδιού, πριν από 60 περίπου χρόνια, πρωτοποριακές στον τομέα αυτό, ενέπνευσαν μία πληθώρα συγχρόνων παιδοψυχολόγων. Η συστηματική μελέτη της αλληλεπίδρασης μεταξύ μητέρων και βρεφών έφθασε στην ακμή της τα τελευταία 20 χρόνια με αποτέλεσμα την πραγματοποίηση των πιο ουσιαστικών μελετών, πάνω στο θέμα αυτό, στην εποχή μας (Γεωργιάς, 1995).

Για πολλούς ειδικούς της βρεφικής ηλικίας, οι κοινωνικές αντιδράσεις των βρεφών είναι εξορισμού αντιδράσεις που γίνονται διαφορετικά προς ένα ή λίγα άτομα του στενού περιβάλλοντος του βρέφους, δηλαδή οι αντιδράσεις που αποδίδονται με τον όρο «προσκόλληση». Εμφανίζεται σταδιακά και παίρνει την τελική μορφή της γύρω στους έξι με

επτά μήνες και διαρκεί ως περίπου τους 18-20 μήνες. Θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο για τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στο βρέφος και την μητέρα, την σημασία της προσκόλλησης, πώς δημιουργείται αλλά και γιατί ο δεσμός αυτός είναι απαραίτητος για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του μωρού και πώς επηρεάζει άμεσα την προσωπικότητα του (Βοσνιάδου, 2001).

## **1.2. Η προσκόλληση του βρέφους**

Ένα θέμα που από την αρχή του αιώνα προβλημάτισε την ψυχολογία ήταν η απάντηση στο βασικό ερώτημα, εάν η ψυχολογική ανάπτυξη του βρέφους οφείλεται σε ενδογενείς παράγοντες, ή αντιθέτως σε εξωγενείς παράγοντες (Γεωργιάς, 1995). Ο όρος « προσκόλληση » αναφέρεται στο δυνατό συναισθηματικό δεσμό που αναπτύσσεται μεταξύ του βρέφους και της μητέρας του ή και άλλων ατόμων του στενού περιβάλλοντος κατά το πρώτο έτος της ζωής του. Η στενή αυτή σχέση χαρακτηρίζεται από αμοιβαία στοργή και τη μεγάλη επιθυμία των ατόμων να βρίσκονται μαζί (Bowlby, 1969).

Ο Freud (1905/1938), στα πλαίσια της ψυχαναλυτικής του θεωρίας, ήταν ο πρώτος που βρήκε ότι η προσκόλληση των βρεφών στις μητέρες τους ήταν καθοριστικής σημασίας για την παραπέρα ανάπτυξή τους. Σύμφωνα με τον Freud το βρέφος δείχνει προσκόλληση προς τα άτομα εκείνα που του ικανοποιούν βασικές του ανάγκες και συνεπώς μειώνουν τις ψυχικές του εντάσεις. Η μητέρα θεωρήθηκε ως το πρώτο και ισχυρότερο αντικείμενο αγάπης και η σχέση μητέρας και βρέφους ως το αρχέτυπο όλων των μελλοντικών σχέσεων. Ο Erikson που (1950) ακολούθησε τα αχνάρια του Freud και ο οποίος έκρινε ότι τα βρέφη αποκτούν το συναίσθημα της « βασικής εμπιστοσύνης » απέναντι στον κόσμο μόνον όταν υπάρχει μια στενή σχέση βρέφους και μητέρας και όταν η μητέρα ανταποκρίνεται άμεσα στις ανάγκες του βρέφους και του παρέχει την απαραίτητη φροντίδα και στοργή. Αν το βρέφος στερηθεί μιας τέτοιας σχέσης ή επαρκούς φροντίδας κατά το πρώτο έτος της ζωής του τότε αντιμετωπίζει τον κόσμο με το συναίσθημα της δυσπιστίας. Και οι δύο ερευνητές τη σχέση βρέφους και μητέρας ως καθοριστικής σημασίας για τη δημιουργία των μελλοντικών σχέσεων του ατόμου, και

κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι μια αρνητική εμπειρία στο αρχικό αυτό επίπεδο θα επηρέαζε δυσμενώς όλες τις μελλοντικές κοινωνικές του σχέσεις (Δημητρίου-Χατζινοφύτου, 2009).

Στους αντίποδες του συμπεριφορισμού επισημαίνεται η ύπαρξη θεωριών οι οποίες τονίζουν αποκλειστικά τη σημασία του ρόλου των ενδογενών παραγόντων. Η ψυχαναλυτική θεωρία αναφέρεται στην ύπαρξη των ενστίκτων του έρωτα και του θανάτου, ενώ η εθνολογία περιγράφει την ενστικτώδη συμπεριφορά των ζώων. Τα διάφορα πειράματα με ζώα, έδειξαν ότι η προσκόλληση του νεογέννητου ζώου στη μητέρα, στον πατέρα ή σε κάποιο ανθρώπινο υποκατάστατό τους, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την περαιτέρω εξέλιξη της ενστικτώδους συμπεριφοράς του είδους. Ο εύπλαστος ενεργός οργανισμός έχει απόλυτη ανάγκη την αλληλεπίδραση των κατάλληλων ερεθισμάτων του περιβάλλοντος για την περαιτέρω διάπλασή του. Εάν τα κατάλληλα ερεθίσματα λείπουν, τότε παρουσιάζεται το ενδεχόμενο εμφάνισης μίας χρόνιας ψυχολογικής αναπηρίας. Οι έννοιες της κρίσιμης περιόδου και της ανάγκης ύπαρξης των κατάλληλων περιβαλλοντικών ερεθισμάτων για την ομαλή διαμόρφωση του ενεργού και δυναμικού οργανισμού, είναι ουσιώδεις για την περαιτέρω ανάπτυξη των δυαδικών σχέσεων (Γεωργάς, 1995).

Οι συμπεριφοριστές έδιναν με ένα διαφορετικό τρόπο έμφαση στο ρόλο των πρωταρχικών βιολογικών αναγκών, όπως για παράδειγμα της πείνας, της δίψας και του πόνου θεωρώντας ότι αποτελούν την κινητήρια δύναμη ενεργοποίησης της συμπεριφοράς των βρεφών. Βάσει της θεωρίας της μάθησης κάθε συμβάν που οδηγεί στην ικανοποίηση των αναγκών αυτών αποτελεί «πρωτεύοντα ενισχυτή» ενώ τα άτομα που συντελούν ή είναι παρόντα κατά την ενίσχυση αποτελούν τους λεγόμενους «δευτερεύοντες ενισχυτές». Η μητέρα είναι για το βρέφος αρχικά ένα ουδέτερο ερέθισμα. Ωστόσο επειδή είναι το πρόσωπο που του ικανοποιεί όλες τις πρωτογενείς βιολογικές του ανάγκες γίνεται ένας βασικός δευτερεύον ενισχυτής. Η παρουσία της συνδέεται άμεσα με τα ευχάριστα συναισθήματα που συνεπάγεται η μείωση της ψυχολογικής έντασης με την ικανοποίηση των αναγκών αυτών και στα πλαίσια της γενίκευσης η μορφή της καταλήγει να σημαίνει ευχαρίστηση και ανακούφιση. Έτσι το βρέφος την προσεγγίζει όχι μόνο όταν χρειάζεται ικανοποίηση βασικών αναγκών αλλά και σε όλες τις άλλες περιπτώσεις που χρειάζεται αγάπη, στοργή, σημασία, παρηγοριά κλπ. Εξάλλου οι ψυχολόγοι υποστήριζαν τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης προχώρησαν ένα βήμα παραπέρα και υποστήριζαν ότι η δύναμη της σύνδεσης ανάμεσα στη μητέρα και το μωρό εξαρτάται από το

πόσο ενισχυτική θεωρείται η μητέρα, με λίγα λόγια πόσο συχνά τη συνδέει το βρέφος άμεσα με την ικανοποίηση βιολογικών αναγκών και τη μείωση πόνου και δυσφορίας (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

Από την άλλη μεριά, διάφοροι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η νοητική και κοινωνική καθυστέρηση που παρατηρείται σε παιδιά και πιθήκους που έχουν μεγαλώσει σε ιδρύματα ή σε συνθήκες απομόνωσης δεν είναι αναγκαίο να είναι μόνιμη. Η κατάλληλη περιβαλλοντική ατμόσφαιρα σε μεγαλύτερη ηλικία, μπορεί να θεραπεύσει την καθυστέρηση. Η άποψη αυτή δεν αντικρούει την ύπαρξη της κρίσιμης περιόδου (Γεωργάς, 1995).

Το βρέφος, κατά τη διάρκεια των δυο πρώτων ετών της ζωής του, και ιδίως κατά τη διάρκεια της κρίσιμης περιόδου (από τριών μηνών μέχρι ενός έτους) χρειάζεται τη στενή αλληλεπίδραση με έναν τουλάχιστον ενήλικο. Εάν η στενή αυτή επαφή λόγω ειδικών συνθηκών είναι ελλιπής, όπως π.χ., συμβαίνει σε βρεφοκομεία, ή σε ορφανοτροφείο όπου υπάρχει ελάχιστη επαφή με κάποιο πρόσωπο, τότε ενδέχεται η κοινωνική, νοητική, και συναισθηματική ανάπτυξη του βρέφους να είναι ελλιπής ή να καθυστερήσει. Επομένως, η βάση της ανάπτυξης των δυαδικών σχέσεων μεταξύ βρέφους και μητέρας προϋποθέτει τη στενή αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο (Γεωργάς, 1995).

Ο όρος «προσκόλληση εγκαθιδρύθηκε στην Εξελικτική Ψυχολογία από τον Αγγλο ψυχίατρο και ψυχαναλυτή John Bowlby (1958). Ο Bowlby παρατηρώντας τις αντιδράσεις παιδιών που αποχωρίζονταν από τη μητέρα για σκοπούς περίθαλψης ή και τα πορίσματα άλλων σχετικών ερευνών ανακάλυψε ότι πολλά παιδιά εκδήλωναν φοβερό άγχος αποχωρισμού. Εξάλλου μελετώντας της θεωρίες της Ηθολογίας βρήκε ενδιαφέρουσα την ιδέα ότι τα ανθρώπινα νεογνά ίσως έρχονται στον κόσμο προικισμένα να εκδηλώσουν κάποιες συμπεριφορές οι οποίες δεν είναι ούτε το αποτέλεσμα της μάθησης (κατά τους συμπεριφοριστές) ούτε βασίζονται στην μείωση των βιολογικών αναγκών και της ψυχικής έντασης (κατά τους ψυχαναλυτές) (Bowlby, 1958).

Τόσο ο συμπεριφορισμός, όσο και η ψυχαναλυτική θεωρία, τονίζουν ότι μείωση της έντασης των ορμών είναι το κρίσιμο αξίωμα της κινητήριας δύναμης. Αντιθέτως, οι σύγχρονες θεωρίες της κινητήριας δύναμης, επηρεασμένες από τη γνωστική θεωρία του Piaget και άλλων

τονίζουν ότι ο άνθρωπος, καθώς και ορισμένα ζώα, αναζητούν καινοτομίες, διαφορετικά, πολύπλοκα και ενδιαφέροντα ερεθίσματα (Γεωργιάς, 1995).

Ο Bowlby έδωσε μεγάλη σημασία στις βιολογικές λειτουργίες της συμπεριφοράς και υποστήριξε ότι μερικές συμπεριφορές παρουσιάζονται επειδή εξασφαλίζουν συγκεκριμένα οφέλη για την επιβίωση. Ειδικότερα στην περίπτωση του ανθρώπου, ο οποίος έχει μεγαλύτερη παιδική ηλικία από όλα τα όντα του ζωικού βασιλείου, πρωταρχική λειτουργία της προσκόλλησης είναι η προστασία του βρέφους αλλά και του νηπίου από οποιουδήποτε κινδύνους κατά τη διάρκεια της μακράς πορείας τους προς την ενηλικίωση. Το βρέφος διαθέτει ένα βασικό σύστημα συμπεριφορών ή αντιδράσεων με τις οποίες δημιουργεί και διατηρεί την προσκόλληση με άτομα του στενού του περιβάλλοντος. Τρεις από αυτές, το κλάμα, η παραγωγή απαλών γουργουρητών και μουρμουρητών από φωνήεντα (“ουου, αγού”) και το βάβισμα είναι συμπεριφορές σηματοδότησης με τις οποίες είναι εξοπλισμένο ακόμη και το νεαρό βρέφος. Κάποιες άλλες συμπεριφορές όπως για παράδειγμα το χαμόγελο, το σφικτό αγκάλιασμα, το πιπίλισμα ή όταν το βρέφος ακολουθεί με το βλέμμα τις κινήσεις του ενήλικου που το φροντίζει είτε έρπει ακολουθώντας τον, αποτελούν συμπεριφορές προσέγγισης. Οι συμπεριφορές αυτές αρχικά αλληλοεξαρτώνται και έχουν διαφορετική πορεία εξέλιξης. Με την πάροδο της ηλικίας τα συστήματα αυτά ενσωματώνονται σε ένα και έχουν στο επίκεντρο τους τη μητέρα. Αποτελούν δε τη βάση για τη δημιουργία της προσκόλλησης, η οποία εκδηλώνεται στον 7<sup>ο</sup> μήνα της ζωής του βρέφους (Bowlby, 1969).

Ο Bowlby προσανατολισμένος στην ηθολογική προσέγγιση θεώρησε την ανάπτυξη της προσκόλλησης στη μητέρα ως μέρος ενός εγγενούς συστήματος συμπεριφοράς. Ωστόσο τόνισε ότι τα περιβαλλοντικά ερεθίσματα διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην εκδήλωση των συμπεριφορών σηματοδότησης και προσέγγισης. Η εμπειρία και η ωρίμανση αποτελούν σημαντικούς παράγοντες στην ανάπτυξη των συμπεριφορών που καταρτίζουν τη βάση της προσκόλλησης. Η έννοια προσκόλλησης ερευνήθηκε σε έκταση από μια άλλη ερευνήτρια και τους συνεργάτες της στις Ηνωμένες Πολιτείες δίνοντας περισσότερα στοιχεία για την καλύτερη κατανόηση των ατομικών διαφορών στην προσκόλληση αλλά και της φύσης των αλληλεπιδράσεων μεταξύ μητέρας και βρέφους που προηγούνται και διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στη δημιουργία της (Bowlby, 1969).

Η ψυχική υγεία του βρέφους λοιπόν είναι το κλειδί της ισορροπημένης ψυχοκοινωνικής ζωής του βρέφους για όλο τον κύκλο της ζωής του. Είναι γνωστό ότι η συναισθηματική συναλλαγή μεταξύ του βρέφους και των δύο γονιών είναι ο πιο ουσιαστικός παράγοντας για την μελλοντική ψυχική υγεία, λεκτική και γνωστική ανάπτυξη, με την προϋπόθεση ότι η ανταπόκριση των γονέων στις ανάγκες του είναι ευαίσθητη και καλά συντονισμένη. Υπάρχουν όμως και διάφορα αρνητικά γεγονότα που επηρεάζουν την ποιότητα της γονικής φροντίδας οι οποίες είναι μεταξύ των άλλων και η ψυχική υγεία των γονέων, η ποιότητα της μεταξύ τους επικοινωνίας και οι σχέσεις τους καθώς και οι ψυχολογικές πιέσεις που δέχονται από το περιβάλλον. Γενικά υποστηρίζεται ότι η διαταραγμένη συναλλαγή μητέρας και βρέφους είναι ο παράγοντας που επηρεάζει την συμπεριφορά των παιδιών μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Έχει διαπιστωθεί ότι η ψυχική διαταραχή στη μητέρα τους τρεις πρώτους μήνες και οι επιπτώσεις της στη συμπεριφορά του βρέφους προκαλούσε διαταραχή στη συναλλαγή μητέρας και βρέφους. Υποστηρίζεται όπως αναφέραμε και παραπάνω ότι οι περιβαλλοντολογικοί παράγοντες παίζουν σημαντικό ρόλο στο να δημιουργηθούν θετικές αλλά και αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη του παιδιού όσον αφορά τις βιολογικές ανάγκες του βρέφους. Επομένως η ισορροπημένη ψυχική υγεία της μητέρας προκαθορίζει και την ομαλή, συναισθηματική, σωματική γνωστική και γλωσσική ανάπτυξη τους βρέφους για αυτό και οι γονείς θα πρέπει να γνωρίζουν την σημασία του δεσμού αυτού, προκειμένου το παιδί τους να εξελιχτεί σε μια ολοκληρωμένη και ασφαλή προσωπικότητα (Τσιάντης, 1999).

Η ανάπτυξη του βρέφους και το πρώιμο περιβάλλον του έχει σημαντική επίδραση στην μετέπειτα πορεία του νηπίου. Για παράδειγμα η ευαισθησία και η ζεστασιά των απαντήσεων της μητέρας μέσω της μη λεκτικής επικοινωνίας προς το παιδί σχετίζεται με την μετέπειτα κοινωνικο-συναισθηματική ανάπτυξη του βρέφους. Ωστόσο οι πρώτες εμπειρίες της μητέρας σχετίζονται με την μεταγενέστερη γνωστική ανάπτυξη του βρέφους. Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε για την μη λεκτική επικοινωνία ανάμεσα στην μητέρα με το βρέφος και το πώς η ανταπόκριση της μητέρας επηρεάζει τον δείκτη νοημοσύνης του βρέφους. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχουν διαφορές στον δείκτη νοημοσύνης μεταξύ της περιόδου των έξι, δώδεκα και έως τεσσάρων χρόνων. Στους έξι μήνες υπήρχε μια μικρή διαφορά απόδοσης του δείκτη, στους δώδεκα μήνες θετική άνοδος. Η αύξηση του δείκτη νοημοσύνης του βρέφους αλλά και μετέπειτα, οφείλεται και στο υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο σε σχέση με άλλες μητέρες που είχαν όχι τόσο θετικά αποτελέσματα (Pearson, 2001).

### **1.2.1 Η πορεία ανάπτυξης της προσκόλλησης**

Η πορεία ανάπτυξης της προσκόλλησης φαίνεται να περνά μέσα από διάφορες φάσεις οι οποίες καθορίζονται από τη μια από αλλαγές που διαδραματίζονται στο γνωστικό τομέα και από την άλλη από τις αλληλεπιδράσεις των βρεφών με τα άτομα τα οποία αποτελούν το στενό τους περιβάλλον (Bowlby, 1969). Οι φάσεις είναι οι ακόλουθες:

#### **Φάση I: Αδιαφοροποίητη κοινωνικότητα (κατά τους πρώτους δύο μήνες μετά τη γέννηση)**

Κατά τις πρώτες εβδομάδες της ζωής του το βρέφος δε δείχνει διαφορετικές συναισθηματικές αντιδράσεις προς ορισμένα άτομα. Χαρακτηρίζεται ωστόσο από την ετοιμότητα να αντιδρά γρήγορα και εύκολα σε ερεθίσματα που προκαλούν άλλοι άνθρωποι ενώ χρησιμοποιεί τις βασικές του ικανότητες για να προσανατολιστεί στο περιβάλλον του. Τα νεαρά βρέφη προσανατολίζονται κυρίως προς τους ανθρώπους και με ορισμένες από τις συμπεριφορές τους (παράδειγμα, προσηλώνοντας πάνω τους το βλέμμα τους, ακολουθώντας τα άτομα με το βλέμμα όταν κινούνται, προσαρμόζοντας ανάλογα το σώμα τους όταν τα κρατούν αγκαλιά) χωρίς να συνειδητοποιούν ενθαρρύνουν και αυξάνουν την εγγύτητα και την επαφή με το άτομο που το φροντίζει όπου συνήθως είναι η μητέρα. Εξάλλου με τις συμπεριφορές σηματοδότησης όπως το κλάμα, οι πρώιμες προσπάθειες του χαμόγελου ή η παραγωγή ήχων προκαλούν τις ανταποδοτικές αντιδράσεις των ενηλίκων. Δηλαδή μορφασμούς, ήχους και κάποιες μορφές ψευδομίμησης. Αυτές οι πρώτες εμπειρίες με τους ανθρώπους δίνουν στα νεαρά βρέφη τη βάση πάνω στην οποία θα αρχίσουν σιγά σιγά να ξεχωρίζουν τον ένα άνθρωπο από τον άλλο. Γύρω στην όγδοη εβδομάδα ξεχωρίζουν πιο το πρόσωπο της μητέρας.

#### **Φάση II: Το φτιάξιμο της προσκόλλησης (από τον δεύτερο μέχρι το τέλος του έκτου μήνα)**

Κατά το διάστημα αυτό το βρέφος αρχίζει να δείχνει κάποιες διαφορετικές συναισθηματικές αντιδράσεις, δηλαδή ανταποκρίνεται διαφορετικά (παράδειγμα, χαμογελά, ή “μιλά”) προς ένα ή μερικά άτομα τα οποία είναι περισσότερο οικεία ή ανταποκρίνονται με μεγάλη ετοιμότητα και ευαισθησία στις ανάγκες του. Το βρέφος αρχίζει να δείχνει κάποια προτίμηση στο “στόχο” της προσκόλλησης (συνήθως τη μητέρα) παράδειγμα χαμογελώντας περισσότερο στην παρουσία της. Οι προτιμήσεις αυτές επιδρούν ενισχυτικά πάνω στους γονείς οι οποίοι με τη σειρά τους δίνουν στο βρέφος ακόμα περισσότερη στοργή και σημασία. Κατά τη

φάση αυτή τα βρέφη γενικά αποδέχονται ακόμη φροντίδες από “ξένους” και ανέχονται μικρής διάρκειας αποχωρισμούς από οικεία πρόσωπα, κάτι που ανατρέπεται στη συνέχεια.

### **Φάση III: Σαφής – ξεκάθαρη προσκόλληση (από τον έβδομο μέχρι τον 18ο μήνα)**

Πρόκειται για την πιο πολυμελετημένη φάση της προσκόλλησης η οποία χαρακτηρίζεται από σαφή και επιλεκτική προτίμηση του βρέφους για ένα ή μερικά (πολύ λίγα) άτομα του στενού του περιβάλλοντος. Το βρέφος αποζητεί ενεργά τη φυσική εγγύτητα και απτική ανακούφιση με το “στόχο” της προσκόλλησης ενώ οι αυξανόμενες κινητικές δεξιότητες που αποκτά βαθμιαία του επιτρέπουν να κατευθύνει τη συμπεριφορά του αναλόγως. Ας μην ξεχνάμε ότι στο χρονικό διάστημα η συμπεριφορά του βρέφους αρχίζει να αποκτά το στοιχείο της *πρόθεσης* (για παράδειγμα τείνει τα χέρια προς τη μητέρα για να το πιάσει αγκαλιά) ενώ αρχίζει σιγά σιγά να αντιλαμβάνεται και τη *μονιμότητα του αντικειμένου*, δηλαδή αντιλαμβάνεται ότι η μητέρα υπάρχει έστω και αν δεν είναι παρούσα. Οι δυνατότητες μετακίνησης αυξάνονται σημαντικά, πράγμα που επιτρέπει στο βρέφος να απομακρύνεται από ή να πλησιάζει το στόχο της προσκόλλησης και να τον χρησιμοποιεί ως μια ασφαλή βάση εξερεύνησης του περιβάλλοντος. Παράλληλα η αυξανόμενη ικανότητα για συμβολική αναπαράσταση το βοηθούν αργότερα να διατηρεί στο μυαλό του μια νοερή εικόνα της μητέρας όταν αυτή δεν είναι παρούσα. Κατά τη φάση αυτή εμφανίζονται το **άγχος του αποχωρισμού** και το **άγχος προς τα ξένα πρόσωπα**.

### **Φάση IV: Διόρθωση του στόχου – πολυπροσωπική προσκόλληση (προς το τέλος του δεύτερου έτους και μετά)**

Στη φάση αυτή το βρέφος έχει καταστεί επιδέξιο στο αναπαριστά νοερά και να θυμάται πρόσωπα, πράγματα και συμβάντα. Αρχίζει να κατανοεί καλύτερα τη συμπεριφορά των γονιών του προσπαθεί να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις τους ή να επηρεάσει τη συμπεριφορά τους, για να καταφέρει τους στόχους του. Προσπαθεί, εξάλλου, να προβλέψει τη συμπεριφορά τους με σκοπό να μεγιστοποιήσει την επαφή μαζί τους. Ταυτόχρονα όμως αρχίζει να ανέχεται καλύτερα την απουσία τους για μικρά διαστήματα και να προσκολλάται και σε άλλα μέλη του στενού του περιβάλλοντος τα οποία διατηρούν μαζί του μια στενή διαπροσωπική επαφή (Bowlby, 1969).

## 1. 2. 2 Συναισθηματικός τόνος και ποιότητα της προσκόλλησης

Οι πρώτες τρεις φάσεις της δημιουργίας της προσκόλλησης έχουν μελετηθεί σε μεγάλο βαθμό. Η ερευνήτρια που αναφέρθηκε στις φάσεις αυτές, στις μακροχρόνιες έρευνές της διαπίστωσε ότι όλα τα παιδιά στον κόσμο περνούν μέσα από τις ίδιες φάσεις ανάπτυξης προσκόλλησης, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ των βρεφών όσον αφορά τις ηλικίες. Συνεπώς, ως σημειωθεί ότι οι ηλικίες που αναφέραμε πιο πάνω ως χρονικά όρια μεταξύ των φάσεων είναι μόνο ενδεικτικές (Δημητρίου-Χατζιγεοφύτου, 2009).

Στην πορεία και άλλοι ερευνητές που ασχολήθηκαν με το θέμα, παρατηρώντας τα παιδιά βρήκαν ότι υπήρχαν εκτός από την ηλικία εμφάνισης της προσκόλλησης πολλές άλλες διαφορές μεταξύ τους ως προς το βαθμό της προσκόλλησης. Για να μελετηθούν καλύτερα τις διαφορές αυτές οι ειδικοί επινόησαν μια πειραματική διαδικασία την οποία ονόμασε “Strange situation” (παράξενη κατάσταση’). Βασισμένη, αρχικά, πάνω στην ιδέα ενός ερευνητή ότι η κατεξοχήν κινητήρια δύναμη που κρύβεται πίσω από την προσκόλληση είναι ο φόβος των βρεφών ότι θα “χάσουν” τη μητέρα τους οι ειδικοί θεώρησαν ότι οι πιο ενδεικτικές συμπεριφορές αξιολόγησης αυτής της δύναμης είναι οι αντιδράσεις του βρέφους στον αποχωρισμό με τη μητέρα, ο φόβος προς τα ξένα άτομα/το άγνωστο και ο βαθμός στον οποίο ο στόχος της προσκόλλησης μπορεί να παρηγορήσει το αναστατωμένο βρέφος. Η πειραματική της διαδικασία αποτελείται από οκτώ σύντομης διάρκειας “κοινωνικά επεισόδια” που περιλαμβάνουν διαφορετικούς συνδυασμούς του βρέφους (12 μηνών), της μητέρας και ενός άγνωστου ενήλικα για το βρέφος. Το βρέφος βρίσκεται αντιμέτωπο με κάποιες αγχογόνες καταστάσεις: Να είναι μόνο του σε ένα καινούριο περιβάλλον, να συναντιέται με ένα άγνωστο πρόσωπο και να αποχωρίζεται για λίγο την μητέρα του. Το πρώτο επεισόδιο διάρκειας 30 δευτερολέπτων ενώ τα υπόλοιπα επτά διαρκούν τρία λεπτά το καθένα. Η διαδοχή των επεισοδίων είναι οι παρακάτω:

1. Η μητέρα και το βρέφος εισέρχονται στο δωμάτιο,
2. το βρέφος ενθαρρύνεται να εξερευνήσει το χώρο / παιχνίδια στην παρουσία της μητέρας
3. ο άγνωστος εισέρχεται στο δωμάτιο και κινείται προς την κατεύθυνση του βρέφους,
4. η μητέρα εξέρχεται και αφήνει το βρέφος μόνο του με το άγνωστο πρόσωπο,
5. η μητέρα επανέρχεται κοντά στο βρέφος και ο άγνωστος φεύγει από τον χώρο,
6. η μητέρα εξέρχεται και το βρέφος μένει μόνο του στο δωμάτιο,

7. ο άγνωστος επιστρέφει και είναι μόνος με το βρέφος,
8. η μητέρα επιστρέφει στο δωμάτιο και ο άγνωστος αναχωρεί (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

Μέσα από διαχρονικές έρευνες με βρέφη και βασισμένη στις παρατηρήσεις των αντιδράσεων και της όλης συμπεριφοράς των βρεφών κατά την διάρκεια των επεισοδίων της “παράξενης κατάστασης” η Ainsworth και οι συνεργάτες της κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα περισσότερα βρέφη που είχαν εξεταστεί 70% επιδείκνυαν **ασφαλή προσκόλληση** (secure attachment). Χαρακτηριστικά, τα βρέφη αυτά έδειχναν πολλές θετικές συμπεριφορές απέναντι στη μητέρα, δηλαδή έπαιζαν χαρούμενα κοντά στη μητέρα τους ή απομακρύνονταν από κοντά της για να εξερευνήσουν καλύτερα το χώρο, έστρεψαν το βλέμμα τους πάνω της, της χαμογέλασαν κι όταν ήταν κοντά της συχνά έτειναν τα χέρια, για να τα πάρει αγκαλιά. Όταν το “άγνωστο” πρόσωπο έμπαινε στο χώρο δεν έδειχναν έντονες αρνητικές αντιδράσεις, ορισμένα μάλιστα προσπαθούσαν να δημιουργήσουν επαφή μαζί του. Εκείνα τα οποία διαμαρτύρονταν / έκλαιγαν όταν η μητέρα τα άφηγε για λίγο μόνα ή με τον άγνωστο μόλις επέστρεφε έτρεχαν κοντά της και φώλιαζαν στην αγκαλιά της. Μπορούσε να τα παρηγορήσει με μεγάλη ευκολία και σύντομα να ξαναγυρίσουν πίσω στο παιγνίδι τους (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, Λ. 2009).

Περίπου 30% των βρεφών είχαν ανασφαλή προσκόλληση (insecure attachment) προς τη μητέρα και τις διάφορες τους συμπεριφορές έδειχναν ότι η μητέρα τους δεν αποτελούσε για αυτά μια ασφαλή βάση για την εξερεύνηση του περιβάλλοντος. Γενικά τα βρέφη αυτά ήταν αναστατωμένα είτε τα κρατούσε η μητέρα τους είτε όχι, απαιτούσαν συνεχώς την προσοχή της και δεν απομακρύνονταν από κοντά της για να εξερευνήσουν το χώρο. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας ως κριτήριο τη συμπεριφορά του βρέφους όταν η μητέρα μετά από ολιγόλεπτη απουσία επέστρεφε στο χώρο, οι ερευνητές διέκριναν αρχικά δύο τύπους προσκόλλησης:

α) **Προσκόλληση με άγχος και αποφυγή:** Το βρέφος σπάνια έκλεγε όταν η μητέρα έφευγε από το χώρο αλλά έδειχνε σημάδια έντονης αναστάτωσης και άγχους. Όταν η μητέρα επέστρεφε το βρέφος είτε την απέφευγε και την αγνοούσε εντελώς, σαν να ήταν θυμωμένο μαζί της, είτε από τη μια την πλησίαζε και από την άλλη πάλι την αγνοούσε (για παράδειγμα, κατευθύνονταν προς αυτή αλλά κοιτούσε αλλού).

β) **Προσκόλληση με άγχος και αντίσταση:** Το βρέφος διακατέχοντα από άγχος ακόμη και στην παρουσία της μητέρας (πριν από τον αποχωρισμό) και αρνιόταν να απομακρυνθεί και να εξερευνήσει το χώρο και τα παιχνίδια αλλά “κολλούσε” επίμονα στη μητέρα. Όταν η μητέρα απομακρύνονταν από το χώρο, το βρέφος έδειχνε έντονη αναστάτωση και ήταν απαρηγόρητο έστω και όταν η μητέρα επέστρεφε. Η συμπεριφορά των βρεφών απέναντι στη μητέρα ήταν αντιφατική – από τη μια την πλησίαζαν για να τα πάρει αγκαλιά ενώ από την άλλη μόλις η μητέρα τα πλησίαζε, αυτά αντιστέκονταν στις προσπάθειές της να τα παρηγορήσει κλοτσώντας και σπρώχνοντάς την μακριά (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

Σε πιο πρόσφατες έρευνες αναγνωρίστηκε ένας ακόμη τύπος ανασφαλούς προσκόλλησης, ο οποίος ονομάστηκε **αποδιοργανωμένη / αποπροσανατολισμένη προσκόλληση**. Τα βρέφη αυτά δείχνουν τον μεγαλύτερο βαθμό ανασφάλειας με συναισθηματικό αποπροσανατολισμό και εντελώς αντιφατική συμπεριφορά απέναντι στη μητέρα για παράδειγμα την πλησιάζουν και απότομα κάνουν μεταβολή και απομακρύνονται. Ειδικότερα τα πρώτα λεπτά που ακολουθούν την επανένωσή τους με τη μητέρα δείχνουν έντονες θυμικές αντιδράσεις και κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού “παγώνουν” και μένουν για λίγα δευτερόλεπτα στην ίδια στάση. Τα βρέφη αυτά έχουν μέσα τους συγχυσμένα συναισθήματα και έντονες συγκρούσεις (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

Διαχρονικές έρευνες δείχνουν ότι το είδος της προσκόλλησης που επιδεικνύει το κάθε παιδί παραμένει σταθερό αν δεν αλλάξουν δραματικά τα δεδομένα της οικογενειακής του κατάστασης. Παιδιά που παρατηρήθηκαν να έχουν αρχικά ασφαλή και μετά από ενάμισι με δύο χρόνια ανασφαλή προσκόλληση προέρχονταν από οικογένειες όπου όλοι οι παράγοντες κατέστησαν ασταθείς και επικρατούσαν αγχογόνες συνθήκες στο οικογενειακό περιβάλλον. Ασφαλώς τα διάφορα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι η προσκόλληση δημιουργείται κατά το πρώτο έτος της ζωής, όχι όμως και τελεσίδικα εφόσον πρόκειται για μια εκτενή διαδικασία, η οποία παίρνει χρόνια μέχρι να εκδηλωθεί πλήρως. Ο τύπος της προσκόλλησης ενός παιδιού αντανακλά την ποιότητα των επαφών και την επιτυχή δημιουργία μη – λεκτικής επικοινωνίας με τους γονείς του. Θετικές αλλαγές στις οικογενειακές συνθήκες όπως για παράδειγμα μείωση αγχογόνων παραγόντων ή κάποια κοινωνική στήριξη των γονιών μπορούν να επηρεάσουν θετικά τους τρόπους ανταπόκρισης και επικοινωνίας της μητέρας με το παιδί και να ανεβάσουν την ποιότητα της σχέσης μητέρας – παιδιού, πράγμα που αναμφίβολα θα έχει θετικές συνέπειες

στην ανάπτυξη και συμπεριφορά ακόμα και του μεγαλύτερου σε ηλικία παιδιού (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

Οι βασικοί τύποι προσκόλλησης που είναι ο πρώτος κατά τον οποίο το βρέφος αποφεύγει οποιαδήποτε μορφή με τον φροντιστή του και διευθετεί την ανησυχία του μέσω άλλων ερεθισμάτων. Και ο τρίτος που κυριαρχείται από το συναίσθημα και συνοδεύεται από παρατεταμένη διαμαρτυρία και εκφράσεις θυμού μπλοκάροντας έτσι όποια εξωτερική πληροφορία. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ανασφαλείς τύποι δεσμού ισοδυναμούν απαραίτητα με ψυχιατρικές διαγνώσεις βρεφών, ένα μέρος μόνο των τύπων αυτών μπορεί να εμφανίσει ψυχοπαθολογικά χαρακτηριστικά. Πολλά ερευνητικά δεδομένα έχουν καταγράψει την επίδραση των ανασφαλών τύπων δεσμού της βρεφικής ηλικίας σε μετέπειτα ηλικίες. Ασφαλή χαρακτηρίστηκαν τα άτομα έως και 19 ετών, με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση στην επίλυση των προβλημάτων, περισσότερο αποτελεσματική συμμετοχική συμπεριφορά και ανάληψη ηγετικών ρόλων. Αντιθέτως, άτομα ανασφαλή ως βρέφη χαρακτηρίστηκαν επιθετικότητα, υπερδιέγερση, κοινωνική απόσυρση, διαταραχές προσοχής και άγχους στην εφηβεία, καθώς και εξωτερικευμένα ή εξωτερικευμένα άλλα προβλήματα. Οι αποδιοργανωτικοί τύποι δεσμού έχουν περισσότερες πιθανότητες για εμφάνιση ψυχοπαθολογικών συμπεριφορών. Βρεφικοί αποδιοργανωτικοί τύποι δεσμού και μη συναισθηματική διαθεσιμότητα εκ μέρους των φροντιστών ήταν πλέον οι βασικοί για την εμφάνιση ψυχοπαθολογικών χαρακτηριστικών στην ενήλικη ζωή (Μάτζιου, 2007).

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η ιδιοσυγκρασία του βρέφους και η ιδιοσυγκρασία των γονιών επηρεάζουν σημαντικά το είδος της σχέσης και αλληλεπίδρασης που αναπτύσσουν μεταξύ τους μέσω κυρίως της μη- λεκτικής επικοινωνίας. Δηλαδή το βρέφος με τις διάφορες συμπεριφορές μέσα από την βλεμματική διαδικασία την σωματική επαφή, τις εκφράσεις και τις κινήσεις του διαδραματίζει ένα ενεργό ρόλο στη δημιουργία των αλληλεπιδράσεων με τους γονείς ή και με άτομα του στενού του περιβάλλοντος, τα οποία ωστόσο έχοντας τη δική τους ιδιοσυγκρασία αντιδρούν με διαφορετικούς τρόπους απέναντί του. Οι διαφορές που παρουσιάζουν τα παιδιά ως προς την ποιότητα και τον συναισθηματικό τόνο της προσκόλλησης σχετίζονται άμεσα με το είδος της σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ γονιού – βρέφους και την ποιότητα των αλληλεπιδράσεων τους. Οι διάφορες μορφές προσκόλλησης έχουν διαφορετικές συνέπειες στην όλη συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη και

γενικότερα στην προσαρμογή δηλαδή στην κοινωνικοποίηση του παιδιού. Φαίνεται ότι η ασφαλής προσκόλληση μεγιστοποιεί τις πιθανότητες ομαλής κοινωνικοποίησης (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

### 1.3 Ο αμοιβαίος προσανατολισμός

Το νήπιο που μεγαλώνει με μία μητέρα προσανατολίζεται προς αυτήν και προς άλλα ερεθίσματα, και αντιστρόφως πώς η μητέρα προσανατολίζεται προς το νήπιο.

Ο Piaget (1952) περιγράφει πώς το νεογνό, στην πρώτη του επαφή με τη μητέρα προσανατολίζεται προς αυτήν ώστε να το θηλάσει. Η περιγραφή είναι λεπτομερής και δείχνει πως τα χείλη του, οι κινήσεις του στόματός του, και ολόκληρο το πρόσωπό του, προσαρμόζονται στην προσπάθειά του αυτή. Η μητέρα, από το μέρος της, προσπαθεί να προσαρμόσει τις κινήσεις της στις απαιτήσεις του νεογνού.

Η έρευνα του Piaget (1952) έδειξε ότι, εάν σε νεογνά ηλικίας μερικών μόνων ημερών, ένας ενήλικας δείξει τη γλώσσα του, τότε το αποτέλεσμα είναι ότι το νεογνό θα μιμηθεί την ίδια κίνηση βγάζοντας τη δική του γλώσσα, όπως μπορεί να μιμηθεί και άλλους μορφασμούς. Ο πρωτοπόρος στη μελέτη του παιδιού ήταν ο Piaget πίστευε ότι τα μωρά δεν μπορούν να μιμηθούν μέχρι να φτάσουν σε ηλικία μερικών μηνών. Τότε ένας άλλος ερευνητής διεξήγαγε ένα απλό αλλά επαναστατικό πείραμα. Έβγαλε απλώς τη γλώσσα του σε δώδεκα μωρά ηλικίας δεκαέξι έως είκοσι μια ημερών και τα είδε γοητευμένος να μιμούνται βγάζοντας και εκείνα τη γλώσσα τους σε ανταπόκριση στη συμπεριφορά του. Ωστόσο τα μωρά δεν είχαν δει ποτέ το πρόσωπό τους. Πόσο μάλλον τη γλώσσα τους (Piaget, 1952).

Η ζωντάνια της αλληλοεπικοινωνίας μεταξύ μητέρας και μωρού διατηρείται με ιδιαίτερους τρόπους. Υπάρχει η κίνηση που ανήκει στην αναπνοή της μητέρας και η ζεστασιά της ανάσας της-συγκεκριμένα η μυρωδιά της που παραλλάσσει πολύ. Υπάρχει επίσης ο ήχος του χτύπου της καρδιάς της, που είναι ένας πολύ γνώριμος ήχος στο μωρό.

Έπειτα είναι πολλά που θα μπορούσαν να ειπωθούν για τον τρόπο με τον οποίο το μωρό κάνει τη χρήση του προσώπου της μητέρας του. Είναι δυνατό να φανταστούμε το μητρικό πρόσωπο σαν ένα καθρέφτη με μεγάλη πιστότητα. Στο πρόσωπο της μητέρας το μωρό βλέπει

τον εαυτό του. Σε όλα τα μωρά αρέσουν οι καθρέφτες. Αν βάλετε ένα μωρό μπροστά στο είδωλό του παρακολουθήστε το να εξασκείται στην γκάμα των εκφράσεών του προσώπου του. Αν μια μητέρα φέρει το πρόσωπό της μπροστά στο πρόσωπο του βρέφους και του βγάλει τη γλώσσα, θα διαπιστώσει ότι θα βγάλει και εκείνο τη γλώσσα του. Η φυσική του τάση να μιμείται θα το κάνει να την αντιγράψει, αν και δεν έχει δει ποτέ τη γλώσσα του και δεν ξέρει ότι έχει καν γλώσσα. Αν η μητέρα κοιτάξει κατάματα το μωρό της και ανοιγοκλείσει τα μάτια της θα την μιμηθεί. Και αν ανοίξει διάπλατα το στόμα της σχηματίζοντας το γράμμα «Ο» θα ανακαλύψει ότι το ίδιο ακριβώς και εκείνο. Εδώ φαίνεται απόλυτα ο αμοιβαίος προσανατολισμός από την μητέρα προς το βρέφος αλλά και αντίστροφα το βρέφος προσανατολίζεται μοναδικά προς την μητέρα του. Μια μητέρα μπορεί να καταλάβει πότε το τεσσάρων μωράκι της είναι ευτυχισμένο, χαρούμενο, λυπημένο ή αναστατωμένο από την έκφραση του προσώπου του. Όταν όμως το μωρό κοιτάζει της μητέρας του το πρόσωπο, ίσως και να μην καταλαβαίνει τι νιώθει. Πολλοί ερευνητές πιστεύουν πως ναι, καταλαβαίνει την ψυχολογία μέσα από την μυστική γλώσσα που έχουν δημιουργήσει και αναπτύξει η μητέρα με το βρέφος και τον αμοιβαίο προσανατολισμό τους. Ένα μωρό τεσσάρων μηνών μπορεί αμέσως να διακρίνει ένα ευτυχισμένο πρόσωπο από ένα θλιμμένο και είναι ικανό να αναπαράγει οποιαδήποτε έκφραση που βλέπει μπροστά του (Kiester, & Kiester 2011).

Μελέτες με νεογνά έδειξαν πώς αφενός μεν το νεογνό προσανατολίζεται με το κεφάλι και το σώμα του προς το στήθος της μητέρας, αφετέρου δε η μητέρα, ανταποκρίνεται στις κινήσεις του, προσανατολίζοντας τις δικές της κινήσεις προς αυτές του νεογνού. Ο αμοιβαίος προσανατολισμός μητέρας και παιδιού περιγράφεται από τους ερευνητές όπως οι αμοιβαίες κινήσεις δύο χορευτών. Οι Beebe, Stern και Jaffe (1977) μελέτησαν προσεκτικά τις κινήσεις του κεφαλιού, του κορμιού και των χεριών, καθώς και η μητέρα κρατούσε στην αγκαλιά της το νήπιο. Το συμπέρασμα ήταν πάλι ότι και οι δύο προσαρμόζουν ρυθμικά τις κινήσεις τους, ο ένας στις κινήσεις του άλλου (Beebe, et al., 1977). Άλλη μελέτη έδειξε σε ένα πείραμα ότι οι ήχοι και η στροφή του κεφαλιού του νηπίου έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση της ομιλίας και του χαμόγελου της μητέρας.

Σε μία άλλη έρευνα μελέτησε το κλάμα των νεογνών. Παρατηρήθηκε ότι υπάρχουν τρία είδη κλάματος το οποία ρυθμίζονται από ενδογενείς εγκεφαλικούς μηχανισμούς, και αντιστοιχούν στην πείνα, τον εκνευρισμό και τον πόνο. Ωστόσο, η μητέρα μαθαίνει πολύ

γρήγορα να διακρίνει μεταξύ των τριών μορφών ήχων, με αποτέλεσμα να αντιδρά αναλόγως (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη 2012). Η μητέρα που θηλάζει μπορεί να αναγνωρίσει το κλάμα του μωρού της, το ίδιο και το σώμα της. Το ξεχωριστό, ιδιαίτερο κλάμα του μωρού της πυροδοτεί τα αντανακλαστικά της καθόδου του γάλακτος και την προετοιμάζει για θηλασμό. Κατά την Αμερικάνικη Παιδιατρική Ακαδημία, ένα φυσιολογικό υγιές νεογέννητο κλαίει μια έως τέσσερις ώρες την ημέρα και κάθε του κλάμα περιέχει ένα μήνυμα. Τα περισσότερα μωρά έρχονται στον κόσμο με ένα δυνατό κλάμα, που έχει διττή χρησιμότητα: αφενός διαβεβαιώνει τους γονείς και τους γιατρούς ότι το νεογέννητο είναι υγιές, αφετέρου γεμίζει τους μικροσκοπικούς του πνεύμονες με οξυγόνο. Κατά το παρελθόν, οι γιατροί συχνά προκαλούσαν αυτό το κλάμα, και μαζί με αυτό και την πρώτη αναπνοή, με ένα δυνατό χτύπημα στους γλουτούς για να «πάρει μπροστά» το μωρό και να αρχίσει να αναπνέει ρυθμικά. Το οξύτονο κλάμα του μωρού κατά τη γέννηση είναι χαρακτηριστικό, αλλά τις επόμενες ώρες, ημέρες, εβδομάδες και μήνες θα ακολουθήσουν πολύ περισσότερα κλάματα, καθώς το μωρό θα χρησιμοποιεί τη φωνή του για να εκφράζει κάθε λογής επιθυμίες, συναισθήματα, σκέψεις και ενοχλήσεις και να κάνει γνωστή την αντίδρασή του στα εξωτερικά και εσωτερικά ερεθίσματα. Ερευνητές, καταγράφοντας και το παραμικρό κλαψούρισμα, έχουν διαπιστώσει ότι τα μωρά γεννιούνται ικανά για δύο μόνο τύπους κλάματος: το πονεμένο κλάμα, ένα τρεμουλιαστό ξέσπασμα που τρομάζει αμέσως τους γονείς και το βασικό κλάμα, που χρησιμοποιούν για όλους τους άλλους λόγους, από την πείνα μέχρι την βρεγμένη πάνα. Σε ηλικία δύο μηνών, ωστόσο, καθώς αναπτύσσονται οι φωνητικές χορδές, το μωρό αρχίζει να αντιλαμβάνεται ότι μπορεί να βγάξει διαφορετικούς ήχους κλάματος κατά βούληση και ότι δεν μπορεί να καταφεύγει στην φωνητική έκφραση για να επιτύχει αποτελέσματα. Τους επόμενους μήνες, θα ξεσπάει συχνά σε κλάματα μόνο και μόνο για να γνωστοποιήσει στον κόσμο ότι πεινάει, είναι στενοχωρημένο, νυστάζει η νιώθει απλώς μοναξιά. Στην αρχή, οι γονείς δυσκολεύονται να ξεχωρίσουν το ένα είδος κλάματος από το άλλο. Ποιο κλάμα δείχνει ότι υπάρχει κάποια έκτακτη ανάγκη και ποιο αποσκοπεί απλώς να τραβήξει την προσοχή τους. Χρειάζεται χρόνος, εμπειρία και η ικανότητα να ξέρει να ακούει ένας γονιός να μάθει να ερμηνεύει το μήνυμα του κλάματος του μωρού. Αυτό θα συμβεί όταν οι γονείς και κυρίως η μητέρα μέσα από την στενή αλληλεπίδραση με το μωρό τους αναπτύξουν αμοιβαίο προσανατολισμό δημιουργώντας έτσι την ιδανική δυαδική επικοινωνία μεταξύ τους (Kiestler, & Kiestler 2011).

Οι πρώτοι ήχοι που παράγει το νεογνό είναι το κλάμα. Γύρω στην έκτη εβδομάδα εμφανίζεται το ψέλλισμα. Πριν από την ηλικία αυτή, το ψέλλισμα του βρέφους δεν επηρεάζεται από το περιβάλλον, δηλαδή από τις προσπάθειες της μητέρας να διαμορφώσει παραλλαγές στο ρυθμό ή και στην ένταση αυτών των ήχων. Μετά την έκτη εβδομάδα οι προσπάθειες της μητέρας πράγματι μπορούν να έχουν ως αποτέλεσμα την αλλαγή των ήχων και επίσης την αυξημένη συχνότητα του ψελίσματος. Μια έρευνα έδειξε την αλληλεπίδραση μεταξύ μητέρων και βρεφών μίας φυλής Ινδιάνων της Γουατεμάλας και σε σύγκριση με Αμερικανίδες μητέρες και βρέφη. Οι Ινδιάνες μητέρες μιλούσαν ελάχιστα στα βρέφη τους, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα το ψέλλισμα των βρεφών τους να παρατηρείται μόνον κατά το 7% της διάρκειας του χρόνου που ήταν ξύπνια. Σε αντίθεση, οι Αμερικανίδες μητέρες μιλούσαν περίπου 25 έως 30% του χρονικού διαστήματος που τα βρέφη τους ήταν ξύπνια, με συνέπεια το ψέλλισμα των βρεφών τους να παρατηρείται κατά ένα ανάλογο ποσοστό (25% του χρόνου εγρήγορσης).

Πολλοί ερευνητές παρατήρησαν ότι η συχνότητα των παραγόμενων ήχων σε βρέφη που μεγάλωσαν σε ιδρύματα ήταν μειωμένη σε σύγκριση με αυτή των βρεφών που μεγάλωσαν κοντά στις μητέρες τους. Επίσης έχει αποδειχθεί το γεγονός ότι βρέφη, ηλικίας 6 έως 12 μηνών, προερχόμενα από αμερικανικές οικογένειες μέσης κοινωνικο- οικονομικής τάξης όπου οι μητέρες ομιλούν πολύ περισσότερο στα βρέφη τους, παράγουν μεγαλύτερη ποικιλία ήχων και για μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, σε σύγκριση με βρέφη προερχόμενα από εργατικές οικογένειες χαμηλού κοινωνικο- οικονομικού επιπέδου όπου οι μητέρες μιλούν πολύ λιγότερο στα βρέφη τους (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012).

Η επίδραση και η σημασία του αλληλοκοιτάγματος μητέρας και βρέφους ήταν ο στόχος ενός πειράματος. Ο ερευνητής παρατήρησε ότι η μητέρα παρακινεί στο ηλικίας 3 μηνών βρέφος της να στρέψει το βλέμμα του προς τα μάτια της. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η μητέρα κοιτάζει επίμονα το βρέφος στα μάτια, με τη σειρά του το βρέφος στρέφει το βλέμμα του για μερικά δευτερόλεπτα προς τα μάτια της μητέρας, κατόπιν κοιτάζει προς άλλη κατεύθυνση για να ξαναστρέψει το βλέμμα του προς τα μάτια της μητέρας και να κοιτάξει και πάλι αλλού κ.ο.κ. Αυτή η χαρακτηριστική συμπεριφορά εναλλασσόμενου και ρυθμικού κοιτάγματος του βρέφους παρακινείται από το επίμονο βλέμμα της μητέρας, με αποτέλεσμα το βρέφος να μαθαίνει να στρέφει το βλέμμα του στα μάτια της, μέσω της στενής αλληλεπίδρασης με αυτήν. Το πείραμα του ερευνητή ήταν σημαντικότατο, γιατί αφενός μεν αποδείκνυε πόσο σημαντικό είναι το

βλέμμα για την ανάπτυξη του αμοιβαίου προσανατολισμού, αφετέρου δε αντανακλά τη σπουδαιότητα του ρόλου στενής αλληλεπίδρασης μητέρας και βρέφους για την ανάπτυξη των δυαδικών σχέσεων. Γενικότερα η κατάσταση μητέρας βρέφους είναι σαν αλληλένδετα δοχεία (Norman, 2012).

Ο Field μελέτησε τρεις ομάδες μητέρων από τις οποίες η πρώτη είχε οδηγίες να κοιτάζει επίμονα το βρέφος, η δεύτερη να το κοιτάζει αυθόρμητα και η Τρίτη να είναι παθητική. Το αποτέλεσμα που παρατηρήθηκε ήταν ότι, όσο περισσότερο παθητική ήταν η μητέρα, τόσο περισσότερο το βρέφος έστρεφε το βλέμμα προς αυτήν. Το βρέφος, δηλαδή, αισθανόταν την έλλειψη ερεθισμάτων και αναζητούσε ερεθίσματα από τη μητέρα.

Σύμφωνα τον Trevarthen (1974, 1977, 1979,1980) το βρέφος κοιτάζει περισσότερο το μητρικό πρόσωπο όταν αυτό παίρνει χαρακτηριστικές εκφράσεις καθώς και κατά το διάστημα που η μητέρα ομιλεί. Μια επιπλέον παρατήρησή του είναι ότι, εάν κατά τη επιστρέφει αμέσως στο πρόσωπό της. Με βάση αυτά τα πειράματα θα ήταν δυνατόν να εξηγήσει κανείς, έστω και μερικώς, το λόγο για τον οποίο τα βρέφη που μεγαλώνουν σε ιδρύματα αναπτύσσονται συναισθηματικά και νοητικά καθυστερημένα. Οι βρεφοκόμοι, έχοντας την ευθύνη μεγάλου αριθμού βρεφών, δεν έχουν το χρόνο να προσφέρουν το ίδιο επίμονο κοίταγμα, την ίδια έντονη οπτική επικοινωνία, που ενδέχεται να προσφέρει μία μητέρα στο παιδί της (Γεωργιάς, 1995).

#### **1.4 Το χαμόγελο**

Το χαμόγελο παίζει σημαντικό ρόλο στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στη μητέρα και το βρέφος (Μιχαηλίδη- Παπαδάκη, 2010). Έχουν παρατηρηθεί χαμόγελα σε νεογνά λίγων μόλις ωρών, χαμόγελα φευγαλέα, με ελαφρό ανασήκωμα των γωνιών του στόματος. Αυτά τα ανεπαίσθητα, ξαφνικά χαμόγελα συνεχίζονται τις επόμενες εβδομάδες (Kiestler, & Kiestler, 2011). Το βρέφος χαμογελά την πρώτη ή δεύτερη εβδομάδα της ζωής του, όμως το χαμόγελο αυτό δεν έχει την ίδια σημασία με αυτό των μεγαλύτερων βρεφών, ούτε αντιπροσωπεύει τη χαρά ή την ευχαρίστηση των ενηλίκων και των παιδιών. Το πρώτο χαμόγελο είναι απλώς μία ένδειξη αναγνώρισης κάποιου αντικειμένου (Μιχαηλίδη- Παπαδάκη, 2012). Κάποια στιγμή γύρω στις τρεις με τέσσερις εβδομάδες, διακρίνεται καθαρά ένα χαμόγελο, με ματάκια που λάμπουν και πρόσωπο που ακτινοβολεί από χαρά. Η καρδιά της μαμάς λιώνει από ευτυχία και από δω και στο εξής μητέρα και παιδί δένονται για πάντα. Το φαινόμενο αυτό έχει βιολογική εξήγηση φυσικά.

Είναι απαραίτητο για το μωρό που είναι τόσο μικρό και ανυπεράσπιστο, να δημιουργήσει έναν ισχυρό συναισθηματικό δεσμό με το άτομο που θα το προστατεύει και θα το φροντίζει (Kiestler, & Kiestler, 2011).

Σε όλα τα μωρά, αρέσει να κοιτάζουν πρόσωπα περισσότερο από οτιδήποτε άλλο. Από τη στιγμή που το βρέφος μπορεί να ελέγχει την εστίασή του βλέμματός του και να στρέφει το κεφάλι του προς το πρόσωπο που σκύβει πάνω από την κούνια του, καρφώνει το βλέμμα του στην ανθρώπινη μορφή. Και το πρόσωπο που προτιμά από όλα τα άλλα είναι σίγουρα εκείνο της μητέρας του. Της μητέρας του που του χαμογελάει. Τα πειράματα δείχνουν ότι, αν δείξουμε σε ένα μωρό την εικόνα της μαμάς του και την εικόνα μίας άγνωστης γυναίκας, το βλέμμα του θα καρφωθεί αναμφίβολα στην εικόνα της μαμάς του και θα μείνει προσηλωμένο εκεί. Στο προσωπάκι του βρέφους θα διαγραφεί ένα φευγαλέο πλατύ χαμόγελο, καθώς θα κοιτάζει την μητέρα του ολόγεια στα μάτια. Αυτό που λέει στην μαμά του είναι: «Μαμά μου αρέσει να σε κοιτάζω!». Καμία μητέρα δεν θα μπορούσε να αντισταθεί σε ένα τέτοιο βλέμμα και στο ακαταμάχητο χαμόγελο του μωρού της (Kiestler, & Kiestler, 2011).

Τη γλώσσα του σώματός του μωρού την ενισχύει η μητέρα του με τις πράξεις της, όταν χαμογελώντας ευτυχισμένη, για παράδειγμα όταν σκύβει πάνω του και του αγγίζει τρυφερά τη μύτη του με την δική της. Το μωρό λατρεύει όλη αυτή την προσοχή. Αρχίζει λοιπόν να κάνει τη συσχέτιση : «Αν κάνω αυτό το πράγμα με το στόμα και με τα μάτια μου, τότε θα κάνει και η μαμά κάτι με το στόμα και τα μάτια της και θα με αγγίξει. Αυτό μου αρέσει». Το πρώτο γνήσιο «κοινωνικό χαμόγελο» του μωρού σηματοδοτεί επίσης ένα σημαντικό πρώτο βήμα συναισθηματικής ανάπτυξης. Αυτό το πρώτο πλατύ χαμόγελο μας λέει ξεκάθαρα πως καλωσορίζει την καινούρια ζωή και χαιρετά την μαμά του. Της λέει είμαι εδώ και σε βλέπω. Είναι η απαρχή της διυποκειμενικότητας, της αναγνώρισης ότι τα πρόσωπα που βρίσκονται κοντά του είναι οικία και συνδέονται μαζί του. Το χαμόγελο του μωρού σε αυτό το χρονικό σημείο σημαίνει επίσης: «Μοιάζεις πολύ με μένα. Καταλαβαίνω ότι αποτελείς ένα μέρος του κόσμου μου». Είναι ένας τρόπος που ταυτίζεται με την ανθρώπινη φυλή. Τώρα πια αναγνωρίζει χωρίς αμφιβολία ότι υπάρχει ένας κόσμος πέρα από τον εαυτό του. Κοιτάζει ανάμεσα από κάγκελα της κούνιας του και βλέπει πράγματα και ανθρώπους που μπαίνουν στο οπτικό του πεδίο και αγγίζουν την ύπαρξή του, συνήθως για καλό. Αυτά τα πρόσωπα και τα πράγματα επηρεάζουν την καλή σωματική και ψυχική του κατάσταση, έτσι έχει αισθήματα γι' αυτά,

αισθήματα που αντικατοπτρίζονται στις γκριμάτσες που κάνει το μωρό με το μικροσκοπικό του μουτράκι. Μέχρι και τώρα η ζωή του ήταν επικεντρωμένη στις ατομικές φυσικές του ανάγκες. Ήταν ένα πλάσμα λίγο πολύ παθητικό, που περίμενε να το ταΐζουν, να το αλλάζουν, να το πλένουν, να το παίρνουν αγκαλιά και να το κρατούν ζεστό. Τώρα το βρέφος κάνει το πρώτο βήμα να έρθει σε επαφή με τους άλλους. Το νέο και βελτιωμένο του χαμόγελο στέλνει ένα μήνυμα. Είναι το ξεκίνημα της επικοινωνίας. Τις επόμενες μέρες και εβδομάδες το βρέφος θα κάνει ολοένα περισσότερες απόπειρες επικοινωνίας. Θα αναπτύξει και θα δείχνει και άλλα συναισθήματα και διαθέσεις όπως θυμό, απογοήτευση, χαρά, απορία και παιχνιδιάρικη ή σκανταλιάρικη διάθεση για όσα βλέπει γύρω του και έχουν επίδραση στη ζωή του (Kiestler, & Kiestler 2011).

Μέχρι τεσσάρων μηνών, όλα σχεδόν τα βρέφη, ανεξάρτητα από φυλετική και εθνική προέλευση, χαμογελούν στο ανθρώπινο πρόσωπο ή σε κάποια μορφή ανθρώπινου προσώπου. Οι διάφορες φάσεις της οπτικής αντίληψης του ανθρώπινου προσώπου από βρέφη παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το βρέφος συγκεντρώνει το βλέμμα του σε διάφορα στοιχεία του ανθρώπινου προσώπου, ανάλογα με τις αυξανόμενες δυνατότητες του αναπτυσσόμενου συστήματος της οπτικής αντίληψης.

Τα τυφλά βρέφη αρχίζουν να χαμογελούν στην ίδια ηλικία με τα φυσιολογικά, όταν ακούν τη φωνή των γονιών. Τα βρέφη τα οποία μεγαλώνουν σε ιδρύματα αρχίζουν επίσης να χαμογελούν στην ίδια ηλικία με τα βρέφη που μεγαλώνουν σε οικογένειες, αλλά στις μεγαλύτερες ηλικίες μειώνουν σημαντικά τη συχνότητα του χαμόγελου (Μιχαηλίδη- Παπαδάκη, 2012). Σε μία μελέτη εξετάστηκαν παιδιά σε ένα ορφανοτροφείο της Ανατολικής Ευρώπης που είχαν δεχτεί τραγικά περιορισμένες συναισθηματικές επιδράσεις. Σε ηλικία έξι μηνών, δεν είχαν την ικανότητα να ανταποκρίνονται σε ένα χαμόγελο (Kiestler, & Kiestler, 2011).

Ωστόσο, η περίοδος μετά την ηλικία των τεσσάρων μηνών φαίνεται ότι επηρεάζεται έντονα από κοινωνικούς παράγοντες. Δηλαδή οι δραστηριότητες των μητέρων από διάφορες κοινωνίες έχουν ως αποτέλεσμα διάφορες συχνότητες χαμόγελου στα βρέφη τους (Μιχαηλίδη- Παπαδάκη, 2012 ).

Τα μωρά μαθαίνουν από νωρίς ότι τα χαμόγελα προορίζονται για ορισμένα ξεχωριστά άτομα. Δεν χαρίζονται σε όλους ανεξαιρέτως, αλλά μόνο σε οικεία πρόσωπα που τα φροντίζουν

και με τα οποία τα συνδέουν ξεχωριστοί δεσμοί και προσκόλληση. Αυτό το είδος εκλεκτικότητας είναι ιδιαίτερα έντονο στο δεύτερο εξάμηνο της ζωής τους και συμπίπτει με το συνηθισμένο φαινόμενο του «άγχους για τους άγνωστους», όταν το μωρό νιώθει να απειλείται από τα άγνωστα πρόσωπα και αποτραβιέται φοβισμένο για να τα αποφύγει (Kiester, & Kiester, 2011).

Μέχρι την ηλικία των 8 μηνών το βρέφος χαμογελά στο σχήμα του ανθρώπινου προσώπου περισσότερο όταν είναι γνωστό, αλλά γενικά, χωρίς διακρίσεις. Μετά τον έκτο ή έβδομο μήνα εμφανίζεται η περίοδος του άγχους προς τα άγνωστα πρόσωπα, κατά τη διάρκεια της οποίας το βρέφος αντιδρά με φόβο και κλάμα όταν εμφανίζεται κάποιο ξένο πρόσωπο. Η συμπεριφορά αυτή εξαφανίζεται στην ηλικία των 12 μηνών (Μιχαηλίδη- Παπαδάκη, 2012).

Όλες αυτοί οι δεσμοί και οι συνδέσεις μεταξύ μητέρας και βρέφους υπάρχουν όταν γεννιέται ένα μωρό. Αλλά ο εγκέφαλος είναι ένα όργανο σε εξέλιξη. Καθώς ο εγκέφαλος αναπτύσσεται και ο κόσμος του μωρού διευρύνεται, οι συνδέσεις που δεν χρησιμοποιούνται παύουν να υπάρχουν και εκείνες που χρησιμοποιούνται επανειλημμένα για παράδειγμα καθώς η μαμά σκύβει με λατρεία πάνω από την κούνια, δυναμώνουν ολοένα περισσότερο. Κάθε φορά που το μωρό χαμογελάει και η μαμά του ανταποδίδει το χαμόγελο, η σύνδεση γίνεται πιο δυνατή. Παρότι η ανταπόκριση αυτή από την μητέρα προς το μωρό της είναι φυσική είναι επίσης κρίσιμη και από την αναπτυξιακή άποψη για την ενίσχυση αυτής της εγκεφαλικής οδού (Kiester, & Kiester, 2011).

Τα χαμόγελα των μωρών αποτελούν αντικείμενο συνεχιζόμενων ερευνών. Ένας καθηγητής και ερευνητής στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου μελετώντας ώρες βιντεοσκοπημένου υλικού, εντόπισε χαμόγελα μωρών τριών μόλις ημερών και έτσι έφτιαξε το «Χρονοδιάγραμμα» των χαμόγελων. Τα χαμόγελα αυτά εμφανίζονται φευγαλέα, στις γωνίες του στόματος. Από το σημείο αυτό και έπειτα το χαμόγελο εξελίσσεται:

- 3-4 Εβδομάδων: Οι γωνίες του στόματος στρέφονται ξεκάθαρα προς τα επάνω και τα μάτια του φωτίζονται καθώς κοιτάζουν ολόγεια προς το μέρος της μητέρας του.
- 3 Μηνών: Το χαμόγελο γίνεται πιο πλατύ. Το στόμα ανοίγει, ολόκληρο το πρό-

σωπο φωτίζεται και στα μάγουλα σχηματίζονται λακκάκια, καθώς το μωρό χαρίζει στην μητέρα του ένα πραγματικά ευτυχισμένο χαμόγελο.

- 5-6 Μηνών: Το μωρό χαμογελάει με ένα πραγματικό, χαρούμενο, ευτυχισμένο χαμόγελο, με το στόμα ανοιχτό και τη γλώσσα να φαίνεται. Η έκφρασή του μοιάζει να λέει: «Είμαι τρισευτυχισμένο!».
- 7-8 Μηνών: Το μωρό γελάει δυνατά και χαμογελάει πλατιά βλέποντας το χαμογελαστό πρόσωπο της μητέρας του (Κουγιουμουτζάκης, 1992).

## 2<sup>ο</sup> Κεφάλαιο

### Διαδική επικοινωνία στην κρίσιμη ηλικία

Κύριο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης επικοινωνίας θεωρείται η χρήση του λόγου. Η άποψη αυτή είναι ορθή, αν συγκριθεί η ανθρώπινη επικοινωνία με την επικοινωνία ανάμεσα στα ζώα. Είναι δε τεκμηριωμένο πια ότι η έλλειψη της γλωσσικής επικοινωνίας στα ζώα οφείλεται στην πρωτόγονη ή στη μη υπάρχουσα δομή και οργάνωση του κέντρου του ζωικού εγκεφάλου που διέπει την αφηρημένη σκέψη.

Ο λόγος εξαρτάται άμεσα από την αφηρημένη σκέψη. Η θεωρία της νοητικής εξέλιξης του Piaget διευκρινίζει ανάμεσα στη μορφή της νοημοσύνης στο αισθητηριακό-κινητικό στάδιο, και στη μορφή που χαρακτηρίζει την εξέλιξη της αφηρημένης σκέψης στο στάδιο της προ-ενεργητικής νοημοσύνης. Στο αισθητηριακό-κινητικό στάδιο, το βρέφος παράγει ποικίλους ήχους. Ας σημειωθεί ότι στα τέλος αυτού του σταδίου, το βρέφος συνήθως προφέρει λέξεις όπως, «μαμά», «μπαμπά», «γάλα», κ.λπ. Τόσο η μίμηση όσο και η παραγωγή των ήχων από τα βρέφη δε διαφέρουν από την ίδια ικανότητα των ζώων να επικοινωνούν ηχητικά.

Κατά τη θεωρία ενός ερευνητή η ανάπτυξη της γλωσσικής δυνατότητας στον άνθρωπο εξαρτάται άμεσα από τη νοητική του εξέλιξη. Οι ήχοι που παράγει το παιδί περιλαμβάνουν κοινωνικά αποδεκτές αφηρημένες έννοιες που δεν περιορίζονται σε κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο.

Ο λόγος αντιπροσωπεύει τα αυθαίρετα, κοινωνικά παραδεκτά σύμβολα που αναφέρονται σε συγκεκριμένα αντικείμενα (μία γάτα) ή σε αφηρημένες έννοιες (τα ζώα). Τα σύμβολα αντιπροσωπεύουν έναν αυθαίρετο τύπο που ο ανθρώπινος νους έχει επινοήσει, επειδή έχει την ικανότητα της αφηρημένης σκέψης να στέλνει κάποιο συγκεκριμένο μήνυμα στο συνάνθρωπό του (Αθανασίου, 1998).

Έργο της γλωσσολογίας είναι η μελέτη της εννοιολογίας του προφορικού και του γραπτού λόγου. Η ανάλυση της ανθρώπινης γλώσσας δείχνει ότι όλες οι γλώσσες έχουν ορισμένα κοινά στοιχεία. Αντιθέτως, η κοινωνική ψυχολογία μελετά την επικοινωνία ανάμεσα στα άτομα, όπου ο προφορικός λόγος είναι απλώς μία από τις ποικίλες σημασιολογικές διόδους του ανθρώπου. Η επικοινωνία μεταξύ ατόμων πραγματοποιείται μέσω διαφόρων διόδων. Υπάρχουν ποικίλοι

τρόποι που ο καθένας στέλνει μηνύματα στον άλλον. Ο λόγος, κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης επικοινωνίας, αποτελεί μόνο μία μορφή μηνυμάτων που μπορεί να στείλει ο άνθρωπος (Παρασκευοπούλου, 1981).

## **2.1 Η ανάπτυξη της λεκτικής επικοινωνίας κατά την βρεφική ηλικία**

Η λεκτική επικοινωνία περιλαμβάνει όχι μόνο το λόγο, αλλά όλα τα φαινόμενα που είναι σε άμεση συνάρτηση με τον προφορικό λόγο, για παράδειγμα τον τόνο της φωνής, τη συναισθηματική ένταση, επαφικά φαινόμενα, και πολλά άλλα. Σημειωτέον ότι οι διαφορές ανάμεσα στο γραπτό και τον προφορικό λόγο είναι σημαντικότερες από την άποψη της επικοινωνίας. Ο γραπτός λόγος στέλνει λιγότερα μηνύματα από τον προφορικό λόγο. Η σύγκριση των μηνυμάτων που περιέχει κάποια επιστολή με τα ίδια μηνύματα που διαβάζονται μέσω του τηλεφώνου επισημαίνει τη διαφορά αυτή. Καθώς γράφει κάποιος ένα γράμμα στους δικούς του, προσπαθεί να εκφράσει με το γραπτό λόγο, με τα αφηρημένα, αυθαίρετα, κοινωνικά αποδεκτά, απεικονισμένα σύμβολα που ονομάζονται «αλφάβητος», τόσο τις σκέψεις του, όσο και τα συναισθήματά του. Η γραπτή λέξη «αγάπη» είναι κοινωνικά αποδεκτό αφηρημένο σύμβολο, ένας «μέσος όρος», κοινό στερεότυπο απεικονισμένο σύμβολο, που δεν μπορεί από μόνο του να μεταδώσει στον άλλον ιδιαίτερη σημασία, το προσωπικό νόημα, το βάθος των συναισθημάτων που αισθάνεται ένας άνθρωπος. Η εκτίμηση που τρέφει κάθε πολιτισμός για τον ποιητή είναι βέβαια βαθειά, αφού αυτός πλησιάζει με το γραπτό λόγο τόσο την οικουμενική και ιδανική όσο και την προσωπική έκφραση των συναισθημάτων μας.

Ο προφορικός λόγος στέλνει περισσότερα μηνύματα, επειδή ο συναισθηματικός τόνος της φωνής, ο τονισμός των λέξεων και άλλα μη- γλωσσικά φαινόμενα στέλνουν πληροφορίες που ενισχύουν το νόημα των λέξεων· αλλά, και μερικές φορές το αναιρούν (Γεωργιάς, 1995).

Μια από τις πιο συναρπαστικές πτυχές της ανθρώπινης ανάπτυξης είναι η διαδικασία μέσα από την οποία το βρέφος κατακτά τη γλώσσα της κοινότητας όπου αναπτύσσεται. Για να μιλήσει τη μητρική του γλώσσα το παιδί πρέπει πρώτα να καταλάβει το συμβολικό χαρακτήρα της γλώσσας, δηλαδή το γεγονός ότι οι διάφορες λέξεις αντιπροσωπεύουν ιδέες, αντικείμενα, γεγονότα και δραστηριότητες. Από αυτή τη σκοπιά το παιδί έχει επιλύσει καταρχήν ένα γνωστικό πρόβλημα. Όλα τα φυσιολογικά παιδιά κατορθώνουν, μέσα στα πρώτα τέσσερα χρόνια

της ζωής τους να χρησιμοποιούν τη γλώσσα με τρόπο ώστε όχι μόνο να εκφράζονται και να γίνονται κατανοητά από τους άλλους, αλλά και τα ίδια να ερμηνεύουν και να κατανοούν λεκτικά μηνύματα που προσλαμβάνουν από τους γύρω τους. Το διάστημα των τεσσάρων ετών είναι εντυπωσιακά μικρό αν αναλογιστεί κανείς πόσο πολύπλοκη είναι η διαδικασία και το αποτέλεσμα. Δικαιολογημένα λοιπόν η γλωσσική ανάπτυξη έχει αποσπάσει ένα μεγάλο μέρος της προσοχής των εξελικτικών ψυχολόγων και γλωσσολόγων. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες οι ειδικοί έχουν προσπαθήσει τόσο να περιγράψουν όσο και να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν την αναπτυξιακή διαδικασία που κρύβεται πίσω από την κατάκτηση της γλώσσας, την λεκτική επικοινωνία των βρεφών μεταξύ τους αλλά και με τα άτομα από το περιβάλλον του. Οι πρόσφατες θεωρίες για την ανάπτυξη του λόγου και της λεκτικής επικοινωνίας στη βρεφική ηλικία λαμβάνουν υπόψη τη μαθησιακή ετοιμότητα των βρεφών για τη γλώσσα, τις λειτουργίες των πρώτων τους προσπαθειών για επικοινωνία και γλώσσα, το ρόλο των ερεθισμάτων, των εμπειριών που δέχονται και τις ικανότητες επεξεργασίας πληροφοριών που χρειάζονται, για να αποκτήσουν γλωσσικές κατηγορίες και συσχετισμούς. Όλες οι πληροφορίες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το βρέφος είναι γλωσσικά πολύ πιο επιτήδειο από αυτό που θεωρούνταν παλιότερα (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

Το φωνολογικό και σημασιολογικό στοιχείο αναπτύσσονται ραγδαία κατά τη διάρκεια της βρεφικής ηλικίας. Το συντακτικό αναπτύσσεται κάπως αργότερα, όταν αρχίζουν να συνδυάζουν λέξεις σε φράσεις και προτάσεις, πράγμα που συμβαίνει προς το τέλος του δεύτερου έτους (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

### 2.1.1 Η συναισθηματική σημασία του λόγου

Η δήλωση του λόγου έχει μία ακόμη διάσταση, την ψυχολογική. Η ψυχολογική σημασία του λόγου, πέρα από το γνωστικό σκέλος του, αναφέρεται στη συναισθηματική φόρτιση των λέξεων, δηλαδή στην υποδήλωση του λόγου. Η λέξη «μητέρα», περιέχει δύο μηνύματα, α' αυτό που αφορά τη δήλωσή της, και β' αυτό που αφορά τη συναισθηματική φόρτιση, την υποδήλωσή της.

Ο αντίκτυπος της συναισθηματικής φόρτισης του λόγου γίνεται αντιληπτός όταν σκεφθεί κανείς τι συμβαίνει όταν μαθαίνουμε μία ξένη γλώσσα. Το κυριότερο πρόβλημα σε μία ξένη γλώσσα είναι η επιλογή των σωστών λέξεων που αποδίδουν το ακριβές νόημα των εννοιών που σκοπεύει κανείς να εκφράσει. Ωστόσο υπάρχει το πρόβλημα ότι πολλές φορές χρησιμοποιούμε μία εννοιολογικά σωστή λέξη, που έχει στην άλλη γλώσσα διαφορετική συναισθηματική φόρτιση.

Η συναισθηματική σημασία των λέξεων αποτελείται από τους τρεις παράγοντες, την αξιολόγηση, τη δυναμικότητα, και την ενεργητικότητα. Η κάθε λέξη έχει μία διαφοροποιημένη εικόνα, όσον αφορά τη βαρύτητα του κάθε παράγοντα.

Η κάθε λέξη είναι φορτισμένη με κάποια συναισθηματική σημασία, η οποία ενδέχεται να μεταδίδει συγκεκριμένα συναισθηματικά μηνύματα στον ακροατή. Τα μηνύματα αυτά είναι τριδιάστατα, και οι διαστάσεις είναι αξιολόγηση, δυναμικότητα και ενεργητικότητα. Ο ακροατής θα αντιδράσει ανάλογα με τη συναισθηματική φόρτιση που προκαλείται στον ίδιο.

Αυτή είναι η αιτία που εξηγεί γιατί κάποιος προσβάλλεται όταν ο άλλος χρησιμοποιεί «βαριές λέξεις». Οι λέξεις είναι «βαριές», επειδή είναι αρνητικά φορτισμένες σε κάποια από τις τρεις διαστάσεις της συναισθηματικής σημασίας του λόγου, με συνέπεια να προκληθεί η συναισθηματική αντίδρασή του (Γεωργιάς, 1995).

## 2.2 Η περίοδος πριν από την πρώτη λέξη και το πραγματικό νόημα του βαβίσματος

Παλαιότερα επικρατούσε η άποψη ότι η βρεφική ηλικία αποτελείτο από δύο φάσεις την προγλωσσική και την γλωσσική, οι οποίες δεν είχαν καμία σχέση μεταξύ τους. Οι ειδικοί θεωρούσαν ότι η προγλωσσική περίοδος, των απαλών γουργουρητών και του βαβίσματος, τελείωνε με μια περίοδο σιγής πριν από την έναρξη της γλωσσικής περιόδου, με την παραγωγή των κανονικών λέξεων. Η άποψη αυτή του ασυνεχούς των γλωσσικών συμπεριφορών δε γίνεται πλέον αποδεκτή, αν και οι σχέσεις μεταξύ τους εξακολουθούν να αποτελούν αντικείμενο έρευνας. Γνωρίζουμε ότι το βρέφος μαθαίνει πολλά για τη γλώσσα και καταφέρνει σε ένα σημαντικό βαθμό να επικοινωνεί με το περιβάλλον του πριν μπορέσει να χρησιμοποιήσει τις πρώτες λέξεις (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

Η φωνητική δραστηριότητα του βρέφους αρχίζει ήδη από τη στιγμή της γέννησής του με το κλάμα του και κάποιους άναρθρους ήχους που προφέρει. Το κλάμα αποτελεί τη συχνότερη φωνητική δραστηριότητα του βρέφους κατά τους δύο με τρεις πρώτους μήνες της ζωής του και αντανακλά, τουλάχιστο στην αρχή, βιοσωματικές καταστάσεις και ανάγκες όπως για παράδειγμα η πείνα, δίψα, δυσφορία και άλλες παρόμοιες ανάγκες επιβίωσης. Στην αρχή το κλάμα είναι κάπως αδύναμο ωστόσο αργότερα γίνεται πιο δυνατό και απαιτητικό, θα λέγαμε, ενώ συνάμα αρχίζει να ποικίλλει σε τόνο, ένταση και διάρκεια. Αν συνδυάσουμε τους μορφασμούς και τις χειρονομίες του με το κλάμα και τις κραυγές που παράγει, μπορούμε να αντιληφθούμε σε πολλές περιπτώσεις τις ανάγκες και τα συναισθήματα του νεαρού βρέφους.

Στην ηλικία των 6-8 εβδομάδων οι κραυγές και το κλάμα αρχίζουν να προσεγγίσουν κάποιες πτυχές της ανθρώπινης ομιλίας, παρατηρούμε, δηλαδή αλλαγές στον τονικό χρωματισμό των διάφορων ήχων και του κλάματος που παράγει το βρέφος. Ορισμένοι ειδικοί πιστεύουν ότι οφείλεται, ως ένα βαθμό, στην καλύτερευση της ανάλωσης του αέρα και των κινήσεων μερών του γλωσσικού μηχανισμού κατά τη διάρκεια της φωνητικής δραστηριότητας. Ωστόσο είναι μετά τον δεύτερο μήνα της ζωής του που αρχίζει να παράγει πρωτότυπους ήχους, αποτελούμενους κυρίως από φωνήεντα όπως “ααα, ουουου, εεε” οι οποίοι φωνολογικά έχουν πολλά κοινά με τον ανθρώπινο λόγο. Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται συνήθως όταν το βρέφος είναι ξύπνιο και ήρεμο, έχουν ικανοποιηθεί οι βιολογικές του ανάγκες και γενικά διακατέχεται από αίσθημα ικανοποίησης. Αρχίζει τότε ένα είδος φωνητικού παιχνιδιού. Πιστεύεται, δε ότι το βρέφος αντλεί τόση μεγάλη ικανοποίηση από τη δραστηριότητα αυτή, που

την επαναλαμβάνει συνεχώς λόγω ενδιαφέροντος αποτελέσματός της. Θεωρείται ακόμη ότι η ομιλία αναπτύσσεται ως αποτέλεσμα πρώιμων πειραματισμών του βρέφους με τους διάφορους ήχους (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

Γύρω στον τρίτο μήνα της ζωής του βρέφους αρχίζουν να εμφανίζονται και οι λεγόμενοι “ψευδοδιάλογοι” μεταξύ γονέων και παιδιού. Πρόκειται για μια αρκετά προσφιλή δραστηριότητα των γονέων, κατά την οποία βρίσκονται πολύ κοντά στο παιδί και παράγουν κάποιους ήχους. Στην συνέχεια περιμένουν “απάντηση” του βρέφους και παράγουν καινούρια φωνήματα είτε ως απάντηση στις κραυγές και τους ήχους του βρέφους είτε απλώς επειδή ξανάρχεται η σειρά τους. Οι συμπεριφορές αυτές θεωρούνται όχι μόνο η αρχή των κοινωνικών διαλόγων αλλά και μια καλή άσκηση επικοινωνίας κατά την οποία το βρέφος μαθαίνει ένα από τα βασικά συστατικά της καλής επικοινωνίας, δηλαδή να περιμένει τη σειρά του να μιλήσει (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, Λ. 2009).

Ανάμεσα στον τέταρτο με πέμπτο μήνα αρχίζει το λεγόμενο βάβισμα όπου το βρέφος αρχίζει να παράγει ήχους στους οποίους συνδυάζει φωνήεντα με σύμφωνα όπως για παράδειγμα “πα, γκου, μα, τα. Σταδιακά δημιουργεί αλυσίδες συλλαβών, όπως παπαπα, τατατα, μαμαμα, οι οποίες γίνονται ολοένα και πιο πολυσύνθετες και μερικές φωνές ακούγονται ως πραγματική ομιλία, εφόσον αποκτούν προοδευτικά τον χρωματισμό του λόγου. Η συχνότητα του βαβίσματος έχει αυξητική τάση μεταξύ εννέα και δώδεκα μηνών και αρχίζει να ελαττώνεται μόλις παρουσιαστούν οι πρώτες πραγματικές λέξεις. Πολλά παιδιά εξακολουθούν να “φλυαρούν” κατά τον τρόπο αυτό ακόμη και όταν εμφανιστούν οι πρώτες λέξεις, όπως για παράδειγμα όταν επικοινωνούν με τους γονείς τους ή όταν “μιλούν” στις κούκλες τους, γενικά τις ώρες του παιγνιδιού ή ακόμα και στον ύπνο του το παιδί μπορεί να μουρμουρίζει ασυνάρτητους ήχους (Kiestler, & Kiestler, 2011).

Αρκετοί ερευνητές πιστεύουν ότι το βάβισμα εμφανίζεται ως μια εγγενής αντίδραση που επηρεάζεται από την ωρίμανση και όχι από εξωτερικούς παράγοντες όπως η εμπειρία και η μάθηση. Η κυριότερη ένδειξη είναι το γεγονός ότι όλα τα φυσιολογικά παιδιά αρχίζουν το βάβισμα περίπου στην ίδια ηλικία, δηλαδή μέχρι οκτώ μηνών, ασχέτως του πολιτισμού που χρησιμοποιείται στην κοινότητα όπου αναπτύσσονται. Επιπλέον το ότι χρησιμοποιούν ήχους που μπορεί να μην ανήκουν καν στα φωνήματα της γλώσσας τους, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι το βρέφος είναι ικανό να παράγει τα φωνήματα όλων των γλωσσών ή όλα τα

φωνήματα της μητρικής του γλώσσας, όπως πίστευαν οι παιδογλωσσολόγοι παλαιότερα. Εξάλλου σε μια πρόσφατη έρευνα, η παρατήρηση κωφών βρεφών έδειξε ότι και αυτά έκαναν προσπάθειες βαβίσματος παρά το ότι δεν έχουν ακούσει ποτέ τους ανθρώπινη ομιλία. Στην αρχή βαβίζουν φωνητικά, αλλά, όταν δεν υπάρχει ανάδραση, εγκαταλείπουν τις φωνητικές προσπάθειες και στην συνέχεια «βαβίζουν» με τα χέρια τους, όπως στη νοηματική των ενηλίκων. Όλα αυτά συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι το βάβισμα, αρχικά τουλάχιστο εμφανίζεται ως μια εγγενής αντίδραση (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, 2009).

Ωστόσο παρά τις παρατηρήσεις που προαναφέραμε, η περισσότερη έρευνα δείχνει ότι το βάβισμα επηρεάζεται σημαντικά και από τους γονείς και γενικότερα το περιβάλλον του παιδιού. Ακόμη και το γεγονός ότι τα κωφά βρέφη χρησιμοποιούσαν χειρονομίες αντί του προφορικού βαβίσματος δείχνει ότι το γλωσσικό περιβάλλον του παιδιού μπορεί να επηρεάσει τη μορφή που θα πάρει το βάβισμα, δηλαδή προφορικό ή με χειρονομίες. Ακόμη, αντίθετα με την άποψη που ίσχυε παλαιότερα, ότι δηλαδή και τα κωφά βρέφη ξεκινούν το βάβισμα με τον ίδιο τρόπο που το αρχίζουν τα φυσιολογικά παιδιά, νεότερα στοιχεία δείχνουν ότι αυτό δεν ισχύει. Τα κωφά βρέφη αρχίζουν να παράγουν φωνήματα πολύ αργότερα από τα φυσιολογικά και ακόμα και τότε πρόκειται για μονότονους συνδυασμούς και επαναλήψεις φθόγγων που αρκετά σύντομα εξαφανίζονται και πάλι. Μόνο αν το κωφό βρέφος έχει κάποια ακουστική ικανότητα και οι γύρω του ήχοι φθάνουν στα αφτιά του ενισχυμένοι, για παράδειγμα μέσα από ένα ειδικό ακουστικό, τότε η φωνητική δραστηριότητα συνεχίζεται με μεγάλη πιθανότητα η γλωσσική του ανάπτυξη να εξελιχθεί ομαλά. Τα φαινόμενα αυτά ερμηνεύονται ως ενδείξεις ότι το βάβισμα είναι, αρχικά, αποτέλεσμα της ωρίμανσης, η εξέλιξη του ωστόσο εξαρτάται τόσο από την ανατροφοδότηση που έχει το παιδί με το να ακούει τον ίδιο του τον εαυτό, όσο και από την κοινωνική του ενίσχυση που παίρνει για παράδειγμα όταν ακούν τους άλλους να ανταποκρίνονται σε αυτά. Η ενίσχυση αυξάνει τις φωνητικές του δραστηριότητες, χωρίς ωστόσο να μπορεί να αλλάξει το είδος των γλωσσικών φθόγγων που παράγει το βρέφος (Δημητρίου-Χατζινεοφύτου, Λ. 2009).

Περίπου στον δέκατο μήνα της ζωής του το παιδί αρχίζει να δείχνει καθαρές προθέσεις στην επικοινωνία. Το βλέπουμε να δείχνει με το δάκτυλό του προς κάποια αντικείμενα, να κάνει γενικά πολλές χειρονομίες και μορφασμούς και να παρουσιάζει αυξημένη φωνητική δραστηριότητα, ενώ με διάφορους τρόπους απευθύνει “εκλύσεις” για βοήθεια στους ενήλικες του περιβάλλοντός τους. Για παράδειγμα ένα βρέφος που διψά μπορεί να κοιτάζει προς τη

μητέρα, να κάνει κάποιους ήχους και να δείξει με το δαχτυλάκι του το ποτήρι του ή προς την κατεύθυνση της κουζίνας. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχει μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή κατά την οποία οι λέξεις ξαφνικά σύμβολα ή εκπροσωπούν γεγονότα ή αντικείμενα. Σταδιακά οι τυχαίοι ήχοι αντικαθίστανται με φθογγολογικά σύνολα, “λέξεις” που χρησιμοποιεί το βρέφος συστηματικά και με συνέπεια, για να υποδηλώνει συγκεκριμένα αντικείμενα ή δραστηριότητες. Συνήθως πρόκειται για μιμητικές προσεγγίσεις λέξεων των ενηλίκων και μπορούν να ονομαστούν ιδιόρρυθμες λέξεις (Παρασκευόπουλος, 1985) επειδή αποτελούν μέρος ενός προσωπικού λεξιλογίου του βρέφους, το οποίο μόνο τα πρόσωπα του στενού του περιβάλλοντος είναι σε θέση να κατανοήσουν ( Δημητρίου-Χατζηγεωφύτου, 2009).

Πολλοί ειδικοί θεωρούν το στάδιο των πρώτων, ιδιόρρυθμων λέξεων ως ένα είδος συνδυαστικού κρίκου ανάμεσα στο στάδιο του βαβίσματος και στην πρώτη πραγματική λέξη (Δημητρίου-Χατζηγεωφύτου, 2009). Το βάβισμα είναι ένα είδος πρόβας για τη μετέπειτα ομιλία. Όπως και πολλά άλλα στάδια του παιδιού (Kiestler, & Kiestler, 2011). Μιλούν, δηλαδή, για μια μεταβατική περίοδο στα πλαίσια της οποίας το βρέφος παράλληλα με τις γλωσσικές ικανότητες που αναπτύσσει, παρουσιάζει και πρόοδο στη γνωστική ανάπτυξη αρχίζοντας να αντιλαμβάνεται και να συνειδητοποιεί την ύπαρξη συγκεκριμένων ακόλουθων φθόγγων, δηλαδή λέξεων, με σταθερό εννοιολογικό περιεχόμενο. Παράλληλα δε αρχίζει να καταλαβαίνει ότι υπάρχουν αντικείμενα, πρόσωπα και δραστηριότητες στα οποία αναφέρονται οι διάφορες λέξεις. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι ενώ τα βρέφη κατά την περίοδο του βαβίσματος χρησιμοποιούν μια μεγάλη ποικιλία ήχων, οι πρώτες του λέξεις περιλαμβάνουν συγκριτικά πολύ λιγότερους ήχους και φθογγολογικούς συνδέσμους. Παρατηρούμε δηλαδή μια κατακόρυφη μείωση στους ήχους που χρησιμοποιούν και μάλιστα φαίνεται ότι τελικά περιορίζονται μόνο σε αυτούς που περιλαμβάνει η μητρική τους γλώσσα. Αυτό ίσως να οφείλεται στη συνειδητή πλέον προσπάθεια που καταβάλλουν, για να επικοινωνήσουν με τους γύρω τους χρησιμοποιώντας το λόγο. Στην προσπάθειά τους αυτή κάνουν συνειδητές απόπειρες να μιμηθούν λέξεις ή φωνήματα των ενηλίκων του στενού τους περιβάλλοντος (Δημητρίου-Χατζηγεωφύτου, 2009). Οι κυματισμοί της φωνής του ακολουθούν τις ίδιες αυξομειώσεις που εμφανίζει και η ομιλία των ενηλίκων, ενώ, έπειτα από αυτό τον χείμαρρο συλλαβών, το μωρό κάνει παύση για να «απαντήσει» ο «συνομιλητής» του. Είναι μάλιστα πιθανό να κοιτάζει επίμονα το «συνομιλητή» του για να κάνει σαφές ότι περιμένει απάντηση. Οι ενήλικοι από την πλευρά τους, χωρίς ούτε καν να το γνωρίζουν, ενισχύουν τις προσπάθειες αυτές του βρέφους αντιδρώντας με τόση χαρά

και ενθουσιασμό που το βρέφος παρακινείται να εντείνει τις προσπάθειες και τους πειραματισμούς του στη χρήση λέξεων (Kiester, & Kiester, 2011). Σταδιακά καταφέρνει οι διαδοχές ήχων που χρησιμοποιεί να προσεγγίζουν όλο και περισσότερο αυτές των ενηλίκων (Δημητρίου-Χατζηγεοφύτου, 2009).

Επομένως στο στάδιο αυτό, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να απαντάμε στο μωρό. Δεν είναι απαραίτητο να επαναλαμβάνει τους ήχους του ή να προσποιείται ο γονιός ότι το καταλαβαίνει. Θα πρέπει να απαντάνε στο βρέφος περισσότερο ως μορφή ανάδρασης και να του δείχνει ότι βρίσκεται στο σωστό δρόμο στις προσπάθειές του να επικοινωνεί μαζί τους. Τα μωρά που βαβίζουν και έχουν μοντέλα ενηλίκων που τους απαντούν τακτικά σε γενικές γραμμές μιλούν νωρίτερα από τα συνομήλικά τους παιδιά και τείνουν να χρησιμοποιούν περισσότερες λέξεις. Τα μωρά που δέχονται ελάχιστη ανάδραση έχουν βραδύτερη λεκτική ανάπτυξη και είναι μάλιστα αδύνατο να παλινδρομήσουν σε προωριότερα στάδια ανάπτυξης (Kiester, & Kiester, 2011).

## **2. 2. 1 Οι πρώτες λέξεις του βρέφους**

Τα περισσότερα παιδιά καταφέρνουν να χρησιμοποιούν την πρώτη πραγματική λέξη κοντά στον πρώτο χρόνο της ζωής του, δηλαδή κατά τον ενδέκατο με δωδέκατο μήνα. Οι πρώτες πραγματικές λέξεις ενός βρέφους είναι μονοσύλλαβες για παράδειγμα “μιαμ”, “γεια”, βαβ, είτε δισύλλαβες, αποτελούμενες από δύο ταυτόσημες συλλαβές για παράδειγμα “μα-μα”, “πα-πα”, “βα-βα”, “για-για”. Οι λέξεις αυτές ονομάζονται «ολοφράσεις» επειδή το βρέφος χρησιμοποιεί μια μόνο λέξη, για να εκφράσει μια ολόκληρη σκέψη. Για παράδειγμα όταν το παιδί λέει «γάλα» δεν προβαίνει απλώς στη διαδικασία κατονομασίας ενός αντικειμένου, αλλά δηλώνει περισσότερα όπως, “θέλω το γάλα μου”, “να το γάλα μου” ή μπορεί να εννοεί “βαλε με να κοιμηθώ” μια ενέργεια που το παιδί έχει συνδέσει με το γάλα του. Πρόκειται δηλαδή για ελλειπτικές προτάσεις με πολύ περιορισμένο περιεχόμενο από την έννοια της σημασιολογίας και οι οποίες αντιστοιχούν σε ολόκληρες προτάσεις. Η ερμηνεία των μεμονωμένων αυτών λέξεων από τους γονείς γίνεται με βάση το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκφράζονται μορφασμούς και τις χειρονομίες που τις συνοδεύουν. Παρά ταύτα οι γονείς πρέπει να είναι καλά εξοπλισμένοι με την

ικανότητα να «μαντεύουν» σωστά ώστε να μπορούν να ερμηνεύουν το νόημά τους (Δημητρίου-Χατζηνεοφύτου, 2009).

Μετά την εμφάνιση της πρώτης λέξης ακολουθεί μια περίοδος δύο έως τεσσάρων μηνών κατά την οποία η απόκτηση καινούριων λέξεων γίνεται με αργό ρυθμό(). Όταν αποκτηθούν οι πρώτες δέκα λέξεις είναι ως να “σπάσει ένα φράγμα” και από εκεί και πέρα ο εμπλουτισμός του λεξιλογίου γίνεται με ραγδαίο ρυθμό. Στην ηλικία 18-21 μηνών το λεξιλόγιο επεκτείνεται ταχύτατα με την προσθήκη καινούριων λέξεων σχεδόν πάνω σε καθημερινή βάση, ενώ ταυτόχρονα το βρέφος προσπαθεί να συνδυάσει δύο με τρεις λέξεις σε μικρές προτάσεις, ξεφεύγοντας έτσι από τη χρήση μεμονωμένων λέξεων.

Θα προκαλεί ερωτήματα το γεγονός όσον αφορά το είδος των λέξεων που χρησιμοποιεί το βρέφος. Εμπειρικές έρευνες οι οποίες προσπάθησαν να απαντήσουν το ερώτημα αυτό, κατέληξαν στα ακόλουθα συμπεράσματα: Γενικά φαίνεται ότι στη φάση κατά την οποία το λεξιλόγιό τους περιλαμβάνει κατά μέσω όρο ένα σύνολο πενήντα λέξεων, τα βρέφη προτιμούν να χρησιμοποιούν περισσότερο τα ουσιαστικά παρά τα ρήματα ή άλλα μέρη του λόγου. Χρησιμοποιούν δε ουσιαστικά για να κατανοήσουν άτομα και πράγματα με τα οποία έρχονται συχνά σε επαφή ή που ξεχωρίζουν με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο(Δημητρίου-Χατζηνεοφύτου, Λ. 2009). Οι πενήντα αυτές λέξεις πρόκειται ως επί το πλείστον για τις λέξεις με τις οποίες προσδιορίζονται οικεία πρόσωπα ή πράγματα, όπως «μαμά», ή «γάλα». Επιπλέον το στάδιο αυτό, το μωρό συνήθως να βάζει δύο λέξεις στη σειρά, σε μια απλή, κατανοητή πρόταση όπως «Πάει μπισκότο». Από τώρα και έπειτα, θα καταλαβαίνει πολύ περισσότερα. Βέβαια η ικανότητα της επικοινωνίας δεν εξελίσσεται υποχρεωτικά με σταθερό ρυθμό. Η εξέλιξή της μπορεί να είναι ανομοιόμορφη, με αιφνίδιες εκρήξεις. Παρά τη νέα του ικανότητα να μιλά, το παιδί δεν πρόκειται να εγκαταλείψει εντελώς τη «μυστική γλώσσα» του για πολλά χρόνια ακόμα. Ορισμένα υπολείμματά της μάλιστα, όπως η συνήθεια να δείχνει με το δάχτυλο, θα διατηρηθούν και στην ενήλικη ζωή του (Kiestler, & Kiestler, 2011).

### 2.3 Στοιχεία και ρόλος της λεκτικής επικοινωνίας

Η λεκτική επικοινωνία πλεονεκτεί σε σχέση με τη μη λεκτική επικοινωνία γιατί αρχικά διαθέτει πιο συγκεκριμένο κώδικα και δεύτερον γιατί κατά τον προφορικό λόγο χρησιμοποιούνται κάποια φαινόμενα που τον ενισχύουν, αφού προσφέρουν επιπλέον πληροφορίες κατά την επικοινωνιακή διαδικασία. Τα φαινόμενα αυτά είναι τα επιτονικά φαινόμενα, τα επαφικά φαινόμενα και οι διάφορες προφορές για τα αναφερθούμε αναλυτικότερα παρακάτω (Ευαγγελόπουλος, 1998).

**Τα επιτονικά φαινόμενα:** Η μέχρι τώρα συζήτηση αναφέρθηκε τόσο στην εννοιολογική ανάλυση και στην συναισθηματική φόρτιση του γραπτού και του προφορικού λόγου. Οι «οι βαριές λέξεις» μπορεί να προσβάλουν κάποιον, είτε είναι γραπτές είτε κάποιος τις προφέρει. Είναι φανερό ότι και άλλα φαινόμενα του προφορικού λόγου μπορεί να περιέχουν πρόσθετα μηνύματα. Ο εμφατικός τονισμός του προφορικού λόγου δίνει πληροφορίες ως προς τα μηνύματα που θέλει να εκπέμπει ο ομιλητής.

Ο στιγμιαίος εμφατικός τονισμός της λέξης στέλνει μηνύματα που διαφοροποιούν δύο λέξεις με τους ίδιους ήχους για παράδειγμα ο στιγμιαίος τονισμός. Ο στιγμιαίος τονισμός των συλλαβών στέλνει πληροφορίες που μας βοηθούν να διαφοροποιήσουμε τις δύο προτάσεις.

Ωστόσο ο εμφατικός τονισμός των λέξεων του προφορικού λόγου δίνει πληροφορίες που δεν υπάρχουν στο γραπτό λόγο. Η κύρια καταφατική γραπτή πρόταση στέλνει ένα και μόνο μήνυμα. Ωστόσο, ο διαφορετικός εμφατικός τονισμός των επιμέρους λέξεων δίνει άλλη σημασία στο μήνυμα της πρότασης. Επιπλέον, τρία άλλα μηνύματα μπορεί να μεταδοθούν αν η πρόταση αυτή είναι ερωτηματική, ανάλογα πάλι με το ποια λέξη τονίζεται. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι το μήνυμα που προέρχεται από την ερωτηματική πρόταση γίνεται ακατανόητο αν τονιστούν εμφατικά και οι τρεις λέξεις. Ο εμφατικός τονισμός των λέξεων, ενδέχεται να προσθέσει περισσότερα μηνύματα από όσα περιέχει ο γραπτός λόγος.

**Επαφικά φαινόμενα:** Η έννοια «επαφικά φαινόμενα» αναφέρεται σε διάφορους ήχους ή σε στερεότυπες λέξεις που προσθέτονται καθώς ομιλεί κανείς, και επίσης σε διάφορα άλλα φαινόμενα του προφορικού λόγου.

Το πιο συνηθισμένο φαινόμενο είναι οι ήχοι που καλύπτουν χρονικές παύσεις ή δισταγμούς κατά τη διάρκεια της ομιλίας. Παρατηρείται επίσης η χρήση στερεότυπων λέξεων ή φράσεων, τα επαφικά αυτά λάθη πληθαίνουν όταν το άτομο έχει άγχος ή, όταν το άτομο δυσκολεύεται να εκφραστεί. Επίσης, θεωρείται ότι τα λάθη αυτά τείνουν να καλύψουν τα κενά, ώστε να μη διακόψει ο ακροατής. Άλλα επαφικά φαινόμενα είναι η αλλαγή της φρασεολογίας, η επανάληψη των λέξεων κατά τη διάρκεια της ομιλίας, επίσης το τραύλισμα, η παράλειψη μίας λέξεως ή η μη ολοκλήρωσή της, το να μην τελειώνει κανείς την πρόταση και οι παραδρομές του.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, αγνοούνται τα επαφικά φαινόμενα, από μέρους του ακροατή, ο οποίος δίνει σημασία στις λέξεις που χρησιμοποιεί ο ομιλητής. Ωστόσο κάτω από ορισμένες συνθήκες, τα επαφικά λάθη, π.χ. παραδρομές του λόγου, επανάληψη των λέξεων, κ.ά. μπορεί να δώσουν πληροφορίες στον ακροατή ως προς τη συναισθηματική κατάσταση ή τις προθέσεις του ομιλητή.

**Συναισθηματική ένταση της φωνής και ρυθμός:** Η φωνή του ανθρώπου καθώς μιλάει επηρεάζεται από τη συναισθηματική του κατάσταση.

Πρέπει να διαφοροποιηθεί η συναισθηματική σημασία του λόγου, η οποία αναφέρεται στη συναισθηματική φόρτιση, στην υποδήλωση του λόγου, από τη συναισθηματική ένταση του τόνου της φωνής, η οποία αποτελεί παραγωγικό φαινόμενο.

Το άτομο που υποφέρει από κατάπτωση έχει πιο χαμηλό τόνο και αργό ρυθμό στην ομιλία του. Ο ενθουσιώδης, ο χαρούμενος ομιλεί με δυνατή υψηλή φωνή και με γρήγορο ρυθμό. Ο φοβισμένος ομιλεί με ένα πολύ υψηλό τόνο της φωνής που χαρακτηρίζεται ως «υστερικός». Ο στενοχωρημένος ομιλεί με πνιγμένο τόνο στη φωνή του που τρέμει. Η διαπίστωση της συναισθηματικής κατάστασης του ομιλούντος από τον τόνο της φωνής του δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Περισσότερα προβλήματα διάγνωσης της συναισθηματικής κατάστασης παρουσιάζονται, όταν ο ομιλών προσπαθεί να μη δείξει τα πραγματικά του συναισθήματα, με συνέπεια να αλλοιώνεται η φωνή του.

**Προφορά:** Η προφορά του ομιλούντος δίνει πληροφορίες σχετικές με την κοινωνική του προέλευση. Από την προφορά του ομιλούντος μπορεί να αναγνωρίσει κανείς από ποια περιοχή της Ελλάδας προέρχεται. Επίσης μπορεί να αναγνωρίσει κανείς από την προφορά του το επίπεδο

μόρφωσής του, ή το φύλο, την ηλικία, και άλλα κοινωνικά ή δημογραφικά στοιχεία (Μπαμπινιώτης, 1981).

## **2.4 Η γονική συμπεριφορά και η σημασία της στην λεκτική ανάπτυξη του βρέφους**

Η λεκτική ανάπτυξη πραγματοποιείται μέσα από ένα κοινωνικό πλαίσιο, μέσα από την επικοινωνία με άλλους ανθρώπους. Μπορεί να υπάρχουν κάποιες εγγενείς μηχανισμοί που διευκολύνουν και επισπεύδουν την ανάπτυξη της γλώσσας, όμως χωρίς την εμπειρία είναι δύσκολο να υπάρξει ουσιαστική πρόοδος. Οι ευκαιρίες που παρέχονται στο άτομο για κοινωνική συμμετοχή και αλληλεπίδραση με τους γύρω του διαδραματίζουν καθοριστικότερο ρόλο στη γλωσσική του ανάπτυξη. Όσο πιο πλούσιο είναι το περιβάλλον του παιδιού σε γλωσσικά ερεθίσματα τόσο το καλύτερο. Όσο τα παιδιά ακούνε τους άλλους να χρησιμοποιούν τις λέξεις και όσο περισσότερο έρχονται σε επαφή με τη γλώσσα και με τους ανθρώπους γύρω του που ανταποκρίνονται στις λεκτικές του προσπάθειες τόσο περισσότερο θα προσπαθούν να χρησιμοποιούν και τα ίδια την γλώσσα. Στη βρεφική ηλικία τα άτομα του στενού περιβάλλοντος του παιδιού, όπως η μητέρα, είναι και εκείνα που παρέχουν στο παιδί τις πρώτες επαφές και εμπειρίες με τη γλώσσα και φαίνεται ότι ο τρόπος που χειρίζεται η μητέρα τη γλώσσα επηρεάζει τη γλωσσική του ανάπτυξη και την λεκτική του επικοινωνία (Δημητρίου-Χατζηνεοφύτου, 2009).

Είναι παρατηρημένο από διάφορες σχετικές έρευνες ότι γενικά, όταν οι μητέρες μιλούν στα βρέφη τους χρησιμοποιούν ένα διαφορετικό τρόπο από εκείνο που χρησιμοποιούν όταν επικοινωνούν με άλλα νήπια ή μεγαλύτερα παιδιά καθώς και με άλλους ενήλικους (Δημητρίου-Χατζηνεοφύτου, 2009). Το βρέφος μπορεί να μην καταλαβαίνει λέξη προς λέξη τη του λέει η μητέρα του αλλά έχει την αίσθηση του ρυθμού και του χρωματισμού της φωνής της οι οποίοι δείχνουν καθαρά τις προθέσεις του ομιλητή. Οι «ψευδοδιάλογοι» στους οποίους αναφερθήκαμε προηγουμένως περιέχον ακριβώς αυτά τα στοιχεία. Και είτε καταλαβαίνει την κάθε λέξη είτε όχι, είναι σημαντικό και ζωτικής σημασίας μάλιστα για την σωστή του ανάπτυξη να συνεχίσει η μητέρα να του «συνομιλεί» μαζί του. Όλες οι μελέτες δείχνουν ότι η μετέπειτα νοημοσύνη ενός μωρού έχει άμεση σχέση με το πόσο πολύ του μιλούν στην αρχή της ζωής του (Kiestler, & Kiestler, 2011).

Άλλες πρόσφατες έρευνες, δείχνουν ότι κάποια συγκεκριμένα είδη διαλόγου ενθαρρύνουν περισσότερο τη γλωσσική ανάπτυξη. Φαίνεται και ο λεγόμενος εξαρτημένος διάλογος όπου οι γονείς δείχνουν ευαισθησία και αντιδρούν άμεσα στις λεκτικές προσπάθειες του παιδιού έχει πολύ θετικό αποτέλεσμα. Όταν για παράδειγμα το βρέφος λέει “νερό” ο γονιός δεν το αγνοεί αλλά απαντά επεκτείνοντας το νόημα “θέλεις λίγο νερό” ή “ναι ας ψάξουμε για το ποτήρι σου”. Ένα άλλο εξίσου χρήσιμο είδος διαλόγου είναι ο περικειμενικός διάλογος ο οποίος διεξάγεται μέσα σε ένα εντελώς οικείο για το παιδί πλαίσιο για παράδειγμα κατά τη διάρκεια του μπάνιου ή του ντυσίματος. Η μητέρα περιγράφει βήμα προς βήμα τη διαδικασία για παράδειγμα “ας βγάλουμε τώρα το παντελονάκι σου”, “πω, πω είσαι βρεγμένη” ή “θα βάλουμε σαμπουάν στα μαλλιά σου”. Οι διάφορες επαναλήψεις που γίνονται σε καθημερινή βάση υποβοηθούν το παιδί να τοποθετήσει τη γλώσσα σε ένα ευρύτερο νοηματικό πλαίσιο (Δημητρίου-Χατζηνεοφύτου, 2009).

Σημαντική είναι επίσης η επανάληψη, που αποτελεί μάλιστα το κλειδί της επιτυχίας στη γλωσσική ανάπτυξη, όπως είπε ένας ερευνητής. Όταν η μητέρα παρακολουθεί το τεντωμένο δαχτυλάκι του βρέφους της και εστιάζει το βλέμμα της σε αυτό που δείχνει, να του λέτε: Ναι! Το φορτηγάκι! Αυτό είναι το φορτηγάκι σου! Θέλεις το φορτηγάκι σου, επαναλαμβάνοντας, τονίζοντας και προφέροντας καθαρά τη λέξη, βοηθώντας το παιδί με αυτόν τον τρόπο να εντάξει στη δομή της γλώσσας που κατανοεί. Κατά τον ίδιο τρόπο, το βρέφος δείχνει κάτι χωρίς λόγια, του το δείχνει και η μητέρα του, δείχνοντάς του να καταλάβει ότι το τεντωμένο δαχτυλάκι και η μυστική γλώσσα του σώματος είναι ένας πραγματικός τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι πληροφορούν ο ένας τον άλλο για τις επιθυμίες και τις ιδέες τους. Η πρακτική του «κατοπτρισμού» που αποτελεί μέρος του ίδιου μαθήματος σε επανάληψη, παρέχει στο παιδί μια πράξη ή έκφραση του προσώπου η οποία αντικατοπτρίζει άμεσα τη δική του και του λέει ότι το μήνυμά του λαμβάνεται. Όταν η μητέρα μιμείται τις εκφράσεις του προσώπου του μωρού, του λέει ποιος ή ποια είναι, τι κάνει, ακόμα και πώς αισθάνεται με το χαμόγελο το οποίο ανταποκρίνεται ενισχύει το χαμόγελο στο προσωπάκι του βρέφους.

Και ο τόνος της φωνής της μητέρας που αναφέραμε και παραπάνω δίνει μηνύματα. Ένας ερευνητής απέδειξε ότι, αν χαμογελάμε σε ένα μωρό, αλλά του μιλάμε με απότομη φωνή, το μωρό αναστατώνεται, ενώ, αν του μιλάμε συνοφρωμένοι μεν αλλά με γλυκιά φωνή, το ηρεμούμε. Οι λέξεις και οι χειρονομίες συνδυάζονται για να προάγουν την επικοινωνία ανάμεσα

στους γονείς και το βρέφος. Η μυστική γλώσσα των βρεφών που «μιλιέται» με κινήσεις του σώματος, με εκφράσεις του προσώπου, το δαχτυλάκι που δείχνει και οι λιγοστές λέξεις που γνωρίζει, είναι ο τρόπος του να επικοινωνεί με τους γύρω και να τους «μιλάει». Ο τρόπος της μητέρας είναι οι καθησυχαστικές λέξεις που προφέρει, τις οποίες έχει ανάγκη να ακούσει από εκείνη το βρέφος.

Πάνω από όλα η γονείς και κυρίως η μητέρα πρέπει να ακούει. Όχι μόνο με τα αυτιά τους, επειδή τώρα ξέρουν ότι το μωρό τους, τους μιλάει με πολλούς σιωπηρούς τρόπους, αλλά και με τα μάτια τους, τις αισθήσεις τους, το φυσικό τους ένστικτο και με ανοιχτή καρδιά και ανοιχτό μυαλό. Να αφουγκράζονται και να ακούνε όλα όσα έχει να πει το μωρό. Έτσι, θα αρχίσουν οι γονείς να σφυρηλατούν ένα δεσμό επικοινωνίας που θα συνεχίσει να υπάρχει ακόμα και όταν το παιδί είναι ενήλικο (Kiestler, & Kiestler, 2011).

### 3<sup>ο</sup> Κεφάλαιο

#### Μη λεκτική επικοινωνία και οι μορφές της κατά την βρεφική ηλικία

Η μη λεκτική επικοινωνία είναι μια διαδικασία μέσω της οποίας ένα άτομο επηρεάζει τη συμπεριφορά, τη νοητική κατάσταση ή τα συναισθήματα κάποιου άλλου, χρησιμοποιώντας ένα ή περισσότερα μη λεκτικά κανάλια. Όλες οι πηγές μετάδοσης πληροφοριών και συναισθημάτων, εκτός του λόγου, αποτελούν τα κανάλια της μη λεκτικής επικοινωνίας. Η ολική επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων επιτυγχάνεται μεταδίδοντας το γνωστικό μέρος μέσω της μη λεκτικής οδού και το συναισθηματικό μέρος της επικοινωνίας μέσω της μη λεκτικής οδού. Επομένως, η σωστή χρήση της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία για την κοινωνική επιτυχία και ιδιαίτερα την επιτυχία των διαπροσωπικών σχέσεων.

Τα μη λεκτικά μηνύματα στους ανθρώπους εκπέμπονται από τρεις βασικές πηγές. Η πρώτη πηγή είναι η γενική εντύπωση που δημιουργεί το ίδιο το άτομο στους άλλους ανθρώπους. Η γενική εντύπωση του ατόμου σχηματίζεται από την εμφάνιση του σώματός του, τις εκφράσεις του προσώπου του, το βλέμμα του, τις χειρονομίες που κάνει, τις κινήσεις, τον προσανατολισμό και τη στάση του σώματός του, τις αντιδράσεις του στη σωματική επαφή, το μέγεθος του ζωτικού του χώρου, την ενδυμασία του, τη μυρωδιά του σώματος του και άλλα. Η γενική εμφάνιση δίνει, με την πρώτη ματιά, πολλές πληροφορίες για το φύλο, την ηλικία, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, καθώς και την προσωπικότητα, το συναισθηματικό κόσμο και τις διαθέσεις του ατόμου. Η δεύτερη πηγή μη λεκτικών σημάτων εντοπίζεται στα μη λεκτικά στοιχεία του λόγου, όπως τον τόνο, τη σταθερότητα, την ένταση και την αλλοίωση της φωνής, την ταχύτητα ροής του λόγου, τις παύσεις, την προσφορά και τους διάφορους ήχους εκτός των λέξεων. Η κατηγορία αυτής της μη λεκτικής επικοινωνίας καλείται και «φωνητική επικοινωνία». Τέλος, η Τρίτη πηγή αφορά τα μη λεκτικά μηνύματα που μεταδίδονται από το χώρο στον οποίο ο άνθρωπος εργάζεται, διασκεδάει ή απλώς συχνάζει, και πολύ περισσότερο από το χώρο στον οποίο κατοικεί και, κατά συνέπεια, διαμορφώνει σύμφωνα με τις προτιμήσεις του. Η αρχιτεκτονική και η διακοσμητική του χώρου, τα έπιπλα, ο φωτισμός, τα χρώματα, ακόμα και οι μυρωδιές του περιβάλλοντος του ατόμου, αποτελούν μέρος της μη λεκτικής επικοινωνίας του. Τα στοιχεία αυτά του χώρου επηρεάζουν έντονα τις διαθέσεις των ανθρώπων και συμβάλουν στη διαμόρφωση των πρώτων αλλά ισχυρών εντυπώσεων ( Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012 ).

## **Χαρακτηριστικά της μη λεκτικής επικοινωνίας κατά την κρίσιμη ηλικία**

Η μη λεκτική επικοινωνία έχει ορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία καθιστούν το ρόλο της ιδιαίτερα σημαντικό. Η μη λεκτική επικοινωνία έχει οντογενετική προτεραιότητα. Αυτό σημαίνει ότι ο κάθε άνθρωπος στην αρχή της ζωής του επικοινωνεί με το περιβάλλον αποκλειστικά με μη λεκτικό τρόπο. Πολλές έρευνες έχουν δείξει ότι η αρχική αυτή επικοινωνία της μητέρας με το βρέφος της είναι ιδιαίτερα εκλεπτυσμένη, περίπλοκη και ευαίσθητη (Γεωργιάς, 1995 ).

### **3. 1 Διαδικασίες αφής και η σημασία του αγγίγματος**

Η διαδικασία της αφής είναι ένα από τα πλέον πρωτόγονα, αλλά ταυτόχρονα και από τα πιο πλούσια και ειλικρινή κανάλια της μη λεκτικής επικοινωνίας. Πολλά είδη ζώων τα οποία βρίσκονται χαμηλά στην εξελικτική κλίμακα, δηλαδή οι απλούστεροι των οργανισμών, επικοινωνούν μέσω της αφής και μόνο. Αντίθετα, όσο πιο περίπλοκα γίνονται οι οργανισμοί, τόσο περισσότερο ενεργοποιούνται επιπρόσθετες και περισσότερο διαφοροποιημένες οδοί επικοινωνίας. Η αφή ωστόσο συνεχίζει τη δράση της και στους εξελιγμένους οργανισμούς, παράλληλα με τις άλλες μορφές επικοινωνίας, και όχι σπάνια, στις έντονα φορτισμένες σχέσεις, αναλαμβάνει ηγετικό ρόλο. Η αφή αποτελεί βασικό στοιχείο της υγιούς ανάπτυξης και συχνά της ίδιας της επιβίωσης για τα περισσότερα είδη των ζώων αλλά και για τους ανθρώπους (Moszkowski, Stack, Chiarella 2009).

Την ψυχολογική σημασία της αφής στον άνθρωπο διαπίστωσε η ιατρική κοινότητα από ένα τραγικό γεγονός μεγάλης έκτασης. Στο τέλος του δέκατου ένατου και στις αρχές του εικοστού αιώνα, πολλά από τα βρέφη που μεγάλωναν σε ορφανοτροφεία έχαναν τη ζωή τους από άγνωστη αιτία. Επίσης μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο τα ποσοστά θανάτων των ορφανών βρεφών στα ιδρύματα ήταν αδικαιολόγητα υψηλά, παρότι οι συνθήκες διατροφής και διαβίωσης στα ιδρύματα συχνά ήταν καλύτερες από αυτές πολλών οικογενειών. Χρειάστηκαν αρκετά χρόνια για να καταλάβει η ιατρική κοινότητα ότι τα βρέφη πέθαιναν από έλλειψη απλής σωματικής επαφής και ότι η θεραπεία δεν ήταν άλλη από το κράτημα και το χάδι στα μωρά, φροντίδα την οποία στερούνταν λόγω έλλειψης προσωπικού στα ορφανοτροφεία. Η θανατηφόρα αυτή “αρρώστια” των βρεφών ονομάστηκε “marasmus” (από την ελληνική λέξη μαρασμός), και

όταν τα ορφανοτροφεία προσέλαβαν περισσότερες γυναίκες οι οποίες κρατούσαν και χάιδευαν στοργικά τα μωρά, οι θάνατοι της μορφής αυτής ουσιαστικά εξαλείφθηκαν. Όπως επίσης και η μειωμένη αλληλεπίδραση νηπίου και ενηλίκων μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις στη νοητική και κοινωνική ανάπτυξη του νηπίου ( Μαράτου, κ. ο. 1981) .

Δυστυχώς, ακόμα και σήμερα σε πολλά ιδρύματα η επαφή των βρεφών με τις τροφούς τους δεν βρίσκεται σε ικανοποιητικά επίπεδα, με αποτέλεσμα να προκαλούνται συχνά στα παιδιά αυτά νοητικές, ψυχολογικές ή κοινωνικές αναπηρίες. Η μελέτη της Μαράτου και των συνεργατών της, (1981) που πραγματοποιήθηκε στο ίδρυμα "Μητέρα", απέδειξε ότι όσο περισσότερο τα παιδιά παραμένουν στο ίδρυμα, τόσο μεγαλώνουν οι πιθανότητες δυσμενών επιδράσεων στη νοητική και στην κοινωνική τους ανάπτυξη (παρότι το συγκεκριμένο ίδρυμα είναι από τα πλέον σύγχρονα και καλά στελεχωμένα ιδρύματα διεθνώς). Η νοητική καθυστέρηση και οι μειωμένες κοινωνικές δεξιότητες, οι οποίες παρατηρούνται στα παιδιά που αργούν να υιοθετηθούν από οικογένειες, μπορούν να εξομαλυνθούν αργότερα από τις εντατικές προσπάθειες φροντίδας και στοργής μια θετής μητέρας ( Μαράτου, κ. ο. 1981).

Είναι πλέον αποδεδειγμένο ότι μέσω της σωματικής επαφής οι ενήλικες μεταβιβάζουν στα βρέφη στοργή και ασφάλεια – στοιχεία ζωτικής σημασίας για την ψυχική, νοητική και κοινωνική τους ανάπτυξη και ισορροπία. Η μεγάλη σημασία της αφής αποδείχθηκε και πειραματικά από τον Harlow και τους συνεργάτες του, όταν διαπιστώθηκε ότι τα νεογέννητα μαϊμουδάκια, παρότι δεν στερούνταν τροφής, δεν κατάφεραν να επιβιώσουν σε συνθήκες απόλυτης απομόνωσης, δηλαδή χωρίς να έρχονται σε επαφή με άλλα μέλη του είδους τους ή με ανθρώπους. Αντίθετα, νεογέννητα κατάφεραν να επιβιώσουν, όταν, στις ίδιες συνθήκες της απομόνωσης, τοποθετήθηκαν στα κλουβιά τους μαλακά μαξιλάρια τα οποία ικανοποιούσαν τις βασικές απτικές ανάγκες των μικρών. Επιπλέον διαπιστώθηκε ότι τα μικρά που μεγάλωσαν σε απομόνωση ανέπτυξαν ισχυρή συναισθηματική προσκόλληση στα μαλακά μαξιλαράκια και όταν οι ερευνητές επιχειρούσαν να τα βγάλουν από το κλουβί τους, τα μικρά εκδήλωναν έντονα και ανεξέλεγκτα ξεσπάσματα βίας. Σε μεταγενέστερες μελέτες τους, ο Harlow και οι συνεργάτες του μεγάλωσαν μαϊμουδάκια σε απομόνωση, ενώ στα κλουβιά τους τοποθέτησαν συρμάτινες και μαλακές υφασμάτινες κούκλες. Στις συρμάτινες κούκλες οι ερευνητές τοποθέτησαν τα

μπουκάλια με το γάλα των μικρών, ενώ αντίθετα οι υφασμάτινες κούκλες δεν παρείχαν τροφή στα μικρά. Διαπιστώθηκε ότι τα μικρά, ειδικά όταν τρώμαζαν, αναζητούσαν καταφύγιο στην αγκαλιά της μαλακής υφασμάτινης κούκλας, παρόλο που την τροφή τους την έπαιρναν αποκλειστικά και μόνο από τη συρμάτινη κούκλα. Επομένως, η κούκλα με τη μαλακή και ευχάριστη αφή ικανοποιούσε στις μικρές μαϊμούδες την ανάγκη τους για προστασία και ασφάλεια, παίζοντας εξίσου σημαντικό ρόλο, για την επιβίωση των μικρών, με τη συρμάτινη κούκλα η οποία τους παρείχε τροφή.

Στην πορεία ανάπτυξης του ανθρώπινου εμβρύου, η αφή είναι από τις πρώτες αισθήσεις που ενεργοποιούνται, και σε όλη τη διάρκεια των πρώτων χρόνων αποτελεί μία από τις βασικότερες μορφές επικοινωνίας του βρέφους με τον υπόλοιπο κόσμο. Κατά τη διάρκεια της βρεφικής ηλικίας, με κορύφωση τους δεκατέσσερις με είκοσι τέσσερις μήνες περίπου, το παιδί αναζητά – και τις περισσότερες φορές παίρνει – τα μεγαλύτερα ποσοστά σωματικής επαφής από όλες τις μετέπειτα ομάδες ηλικιών. Η αφή στη διάρκεια των πρώτων χρόνων δεν αποτελεί απλώς και μόνο μια οδό επικοινωνίας. Αντίθετα, στην εξελικτική αυτή φάση του παιδιού η αφή έχει έντονη ψυχολογική αξία, διότι το βρέφος μέσω της αφής αρχίζει να αναπτύσσει την ταυτότητά του να ξεχωρίζει το “εγώ” από το “μη εγώ”. Ταυτόχρονα, το βρέφος μέσω της σωματικής επαφής παίρνει τα μηνύματα προστασίας και ασφάλειας που τόσο πολύ χρειάζεται στην περίοδο της απόλυτης αδυναμίας και εξάρτησης (Μιχαηλίδη- Παπαδάκη, 2012).

Στην περίπτωση που η διαδικασία της αφής είναι ελλιπής προκαλούνται σοβαρές διαταραχές και στη νοητική ανάπτυξη του βρέφους. Η ανικανότητα στοργικής και συνεργατικής επικοινωνίας του βρέφους με τη μητέρα του οδηγεί σε σοβαρές διαταραχές στην ικανότητα αναπαράστασης του παιδιού, η οποία συμβάλλει στην ανάπτυξη του συμβολικού παιχνιδιού και της γλώσσας. Οι ερευνητές επιπλέον, υποστήριξαν ότι η μειωμένη σωματική επαφή στη βρεφική ηλικία συχνά ευθύνεται για την καθυστερημένη ή την ανεπαρκή εκμάθηση της γλώσσας και των συμβόλων εν γένει. Η διαδικασία της αφής συμβάλλει επίσης στην κοινωνική ανάπτυξη του βρέφους, διότι κυρίως μέσω αυτής της οδού διαμορφώνονται οι πρώτες και πιο καθοριστικές διαπροσωπικές σχέσεις της ζωής του. Όταν η επικοινωνία μέσω της αφής δεν εξελίσσεται ομαλά, δημιουργούνται προβλήματα στις διαπροσωπικές σχέσεις και στις συναισθηματικές επαφές του βρέφους με τους άλλους ανθρώπους.

Η σωστή διαδικασία αφής αποτελεί τη βάση του δεσμού μητέρας-παιδιού. Οι μητέρες είναι τα άτομα που ακουμπούν περισσότερο τα μωρά τους, και ακολουθούν οι πατέρες και τα αδέρφια. Επίσης μεταξύ των μητέρων που είχαν βρέφη 6 μηνών, αυτές που είχαν κορίτσια τα άγγιζαν, τα χάιδευαν και τα κρατούσαν πολύ περισσότερο από αυτές που είχαν αγόρια. Ίσως, ως αποτέλεσμα αυτής της διαφοράς, τα κορίτσια των 13 μηνών βρέθηκε ότι αναζητούσαν τη σωματική επαφή με τη μητέρα τους περισσότερο από ,ότι τα αγόρια της ίδιας ηλικίας. Εξάλλου, διαπίστωσαν ότι η διαδικασία επαφής είναι συχνότερη στη βρεφική και στη νηπιακή ηλικία, και είναι περισσότερη στα κορίτσια από ότι στα αγόρια. Σταδιακά όμως, με την κινητική ανεξαρτητοποίηση του παιδιού, η καθημερινή διαδικασία αφής μειώνεται, ενώ αυξάνεται θεαματικά μόνο στις συναισθηματικά φορτισμένες στιγμές του παιδιού (Μιχαηλίδη- Παπαδάκη, 2012).

### **Η σημασία του αγγίγματος**

Σήμερα είναι παραδεκτό ότι το άγγιγμα δεν αποτελεί πλέον ταμπού. Σε αντίθεση με τις απόψεις που επικρατούσαν παλαιότερα, το αγκάλιασμα, το κράτημα από το χέρι και το χάιδεμα των παιδιών, πραγματικά τα ωφελούν, και βοηθούν στην ανάπτυξη τους. Όταν αρχίζει το άγγιγμα γεννιέται η αγάπη και η ανθρωπιά, μέσα στα πρώτα λεπτά από τη γέννηση. Αν αποστερήσουμε ένα βρέφος από όλα αυτά, μπορεί να το “φθείρουμε”, μειώνοντας το σωματικό συναισθηματικό και διανοητικό δυναμικό του. Τα βρέφη και τα παιδιά έχουν ανάγκη από τη σωματική παρουσία και επιβεβαίωση ενός αγαπημένου προσώπου. Ωστόσο, το μόνο αξιομνημόνευτο νέο που προσφέρει αυτή η διαπίστωση είναι ότι είχαμε παραβλέψει τόσο πολύ τα ανθρώπινα ένστικτά, ώστε να μπορέσει να θεωρηθεί είδηση. Η δυτική κοινωνία έχει καταστεί τόσο απρόσωπη και έχει χάσει σε τέτοιο βαθμό την ευαισθησία της προς την αξία της στοργικής επαφής, ώστε από τις πρώτες στιγμές μετά τον τοκετό πολλές μητέρες αποθαρρύνονται να εκφράσουν την τρυφερότητα τους προς τα νεογέννητα, άλλωστε, τα απομακρύνουν συνήθως αμέσως μετά τη γέννηση από εκείνες. Αν εφαρμόσουμε την ίδια πρακτική σε οποιοδήποτε άλλο θηλαστικό, σε μια τόσο σημαντική στιγμή της ζωής του, αν στερήσουμε από τη μητέρα την δυνατότητα να ταΐσει ή να τα αισθανθεί τα απιδιά της, είναι σχεδόν βέβαιο ότι εκείνη θα απορρίψει ή θα μεταβάλει τον τρόπο συμπεριφοράς απέναντί τους (Kiester, & Kiester, 2011).

## **Γονική φροντίδα**

Θα πρέπει όλοι να αντιληφθούμε, γονείς και εκπαιδευτικοί την τεράστια αξία και επίδραση που έχουν οι πρώτες φροντίδες στην υγεία και εξέλιξη του νεογέννητου. Κατά την διάρκεια των πρώτων τριών χρόνων, καθώς συντονίζεται η ανάπτυξη των σωματικών και διανοητικών ικανοτήτων τους, τα βρέφη προσλαμβάνουν περισσότερες πληροφορίες σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη περίοδο της ζωής τους. Αν και, γενικά, η σημασία αυτού του γεγονότος παραβλέπεται σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνία μας, οι γονείς είναι τα κύρια πρόσωπα που πρέπει να διδάξουν, να φροντίσουν και να καθοδηγήσουν το παιδί κατά το πιο κρίσιμης και διαπλαστικής περιόδου της ζωής του, μιας περιόδου ταχείας σωματικής και συναισθηματικής ανάπτυξης.

Σε αντίθεση με άλλα είδη θηλαστικών, στα οποία τα μικρά τους μπορούν να σταθούν στα πόδια τους μέσα σε λίγα λεπτά από τη γέννησή τους και ανεξαρτητοποιούνται σε σημαντικό βαθμό εντός εβδομάδων, τα στάδια ανάπτυξης του βρέφους σε ανθρώπινο γένος είναι πολύ πιο πολύπλοκα. Κατά συνέπεια, τα παιδιά παραμένουν εξαρτημένα για μεγαλύτερη χρονική περίοδο. Όσο μικρότερης ηλικίας είναι το παιδί, τόσο περισσότερο τρωτό είναι και τόσο μεγαλύτερη ανάγκη έχει για εξασφάλιση σωματικής παρουσίας δίπλα του.

Λίγοι άνθρωποι θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν τις χαρές που προσφέρει το μεγάλωμα ενός παιδιού. Ωστόσο, λόγω της εξάρτησής του, μερικές φορές η ανατροφή του απαιτεί απίστευτα επίπεδα αντοχής και υπομονής εκ μέρους των γονέων. Επιπλέον, ακόμη και οι πιο ασυνείδητοι γονείς αισθάνονται συχνά ανεπαρκείς να ικανοποιήσουν τις πολυσύνθετες ανάγκες ενός βρέφους. Υπό αυτές τις συνθήκες, “η ευμάθεια του παιδιού και όχι ο έλεγχός του” μπορεί να θεωρηθεί ως η πιο πρόσφατη επιλογή, αν οι γονείς γνωρίζουν τις μεθόδους ή έχουν αναπτύξει τις απαιτούμενες ικανότητες για να επιτύχουν το έργο τους (Kiestler, & Kiestler, 2011).

## **Επαφή και επικοινωνία**

Η αφή είναι η πιο αναπτυγμένη από τις αισθήσεις κατά τη γέννηση και κύριο μέσω επικοινωνίας κατά την πρώτη περίοδο της ζωής. Για αυτό το λόγο, η αφή θεωρείται η “μητέρα” αίσθηση και παίζει σημαντικό ρόλο στις σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και το βρέφος. Το βρεφικό μασάζ προάγει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την ανάπτυξη αυτής της αίσθησης, βοηθώντας τους γονείς να νιώσουν το παιδί τους και να αποκτήσουν την ικανότητα να το

φροντίζουν με περισσότερη άνεση και αυτοπεποίθηση. Τόσο οι γονείς όσο και το παιδί μπορούν να αποκομίσουν τεράστια οφέλη από το βρεφικό μασάζ: αφενός μεν αναπτύσσεται υψηλότερος βαθμός αμοιβαίας εμπιστοσύνης αφετέρου δε μειώνεται η ανησυχία του παιδιού και το άγχος των γονιών. Τα βρέφη είναι πολύ επιδεκτικά προς το μασάζ, καθώς προσφέρεται σε εκείνη ακριβώς την περίοδο κατά την οποία το έχουν περισσότερο ανάγκη. Εκτός από τα συναισθηματικά οφέλη του, το τακτικό βρεφικό μασάζ τονώνει ζωτικά όργανα και διεγείρει τις λειτουργίες του οργανισμού που είναι απαραίτητες για την επιβίωση, όπως το κυκλοφορικό σύστημα (το οποίο δεν είναι αναπτυγμένο κατά τη γέννηση) και τις διαδικασίες πέψης και απέκκρισης. Συμβάλει επίσης στον μυϊκό συντονισμό και μπορεί να επιδράσει σε ποικίλες πλευρές της βρεφικής ανάπτυξης.

Έρευνες που διεξήχθησαν σε διάφορα μέρη του κόσμου έχουν αποκαλύψει ότι η περίοδος στενής σωματικής επαφής μετά τη γέννηση του μωρού, από λεπτομερείς παρατηρήσεις και αποτελέσματα διάφορων ανθρωπολόγων, αλλά και πολλές άλλες μελέτες στον Τρίτο Κόσμο στον οποίο οι μητέρες και άλλα μέλη της οικογένειας τραγουδούν στα βρέφη, τα λικνίζουν, τα χαϊδεύουν και τα κρατούν στην αγκαλιά, η συνολική βρεφική ανάπτυξη περιγράφεται ως εξαιρετικά προοδευμένη. Οι έρευνες αυτές τους έδωσαν το ερέθισμα αλλά και τα στοιχεία στο να περιγράψουν τα πρώτα στάδια ανάπτυξης μέσα από το άγγιγμα.

Μια ερευνήτρια περιγράφει τις εμπειρίες δύομισι χρόνων από τη ζωή της με τους Ινδιάνους Γεκουάνα της Νότιας Αμερικής. Η ερευνήτρια αναφέρεται στην έμφυτη διάθεση “που αφυπνίζεται σε όλους μας, ανταποκρινόμενη στην τρυφεράδα ενός βρέφους”, στα μητρικά και πατρικά ένστικτα, τα οποία, αν δεν έχουν αλλοιωθεί από τις εμπειρίες της παιδικής μας ηλικίας, μας ωθούν να ικανοποιήσουμε τις συναισθηματικές ανάγκες του μωρού. Στους Ινδιάνους Γεκουάνα, η παιδική ηλικία αρχίζει με μια περίοδο στενής σωματικής επαφής, από το διάστημα “του μωρού στην αγκαλιά” έως το μπουσούλημα, η οποία, όπως επιβεβαιώνουν και οι άλλοι ερευνητές έχει βαθιά επίδραση στην ανάπτυξη και την προσωπικότητα του ατόμου, τόσο και κατά την παιδική ηλικία όσο και στη μετέπειτα ενήλικη ζωή του.

Τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς και της προσωπικότητας του ενήλικα διαμορφώνονται από τα γεγονότα που συμβαίνουν κατά τη βρεφική και παιδική ηλικία. Ολόκληρο το σώμα του βρέφους απομακρύνεται με συναισθήματα, σε κάθε δε συναίσθημα αντιστοιχεί μια μυϊκή κίνηση. Αυτές οι κινήσεις προέρχονται από τα κατάβαθα της συνείδησης και είναι ορατές στη

στάση του σώματος και στις κινήσεις της πρώτης παιδικής ηλικίας. Τα ευτυχισμένα παιδιά διαθέτουν αυτοπεποίθηση, προσαρμοστικότητα και αισιοδοξία. Η συναισθηματική κατάστασή τους κατοπτρίζεται άμεσα στη φυσική τους υπόσταση-ευθυτενή, ανοικτά, ελεύθερα και χαλαρωμένα. Η ικανοποίηση των αναγκών του βρέφους για σωματική επαφή αποτελεί το πρώτο βήμα προς τη διατήρηση της εντύπωσης που έχει αποκομίσει από την παραμονή του στη μήτρα: ότι θα ζήσει σε έναν καλοπροαίρετο κόσμο, ο οποίος ενδιαφέρεται για εκείνο και έχει προνοήσει να καλύψει πλήρως τις ανάγκες του. Η ανάγκη του βρέφους για σωματική επαφή είναι επιτακτική. Αν δεν ικανοποιηθεί επαρκώς, ακόμη κι όταν καλύπτονται πλήρως όλες οι υπόλοιπες ανάγκες του, το παιδί δεν θα είναι απόλυτα ευτυχισμένο (Kiestler, & Kiestler, 2011).

### **3. 1. 1 Βρεφικό μασάζ**

Το μασάζ ως η αρχαιότερη και εγγύτερα στη φύση στη θεραπευτική τέχνη, έχει χρησιμοποιηθεί από πολλούς πολιτισμούς ανά τον κόσμο και σε ποικίλες περιπτώσεις: διευκολύνει τον τοκετό, βοηθάει στην ανάνηψη από ασθενείς, τονώνει και ηρεμεί τα βρέφη και θεραπεύει διάφορα προβλήματα υγείας των ενηλίκων. Σε πολλές χώρες της Ανατολής, οι μαίες υποβάλλουν σε μασάζ τις μητέρες και οι μητέρες τα μωρά τους. Από τους κουρείς που επιδίδονται σε μαλάξεις της κεφαλής των πελατών τους έως τους παραδοσιακούς ρεφλεξολόγους που μαλάσσουν τα πέλματα των ασθενών, το μασάζ χρησιμοποιείται καθημερινά για να θεραπεύσει, να αναζωογονήσει και να χαλαρώσει άνδρες και γυναίκες, όλων των κοινωνικών στρωμάτων.

Στη Δύση, ωστόσο, μόλις σχετικά πρόσφατα άρχισαν οι γιατροί να αναγνωρίζουν την αξία του και να το αποδέχονται ευρύτερα ως ωφέλιμη τεχνική. Τα τελευταία χρόνια, το βρεφικό μασάζ αποκτά επίσης περισσότερη δημοσιότητα και ιατρική αναγνώριση, έχει δε εισαχθεί σε μαιευτήρια και ειδικές μονάδες βρεφικής φροντίδας σε πολλές αναπτυγμένες χώρες. Στη Βρετανία, για παράδειγμα, μέλη του Βασιλικού Κολεγίου Μαιών διδάσκουν στις νέες μητέρες την τεχνική του βρεφικού μασάζ και η Εταιρεία Επισκεπτριών Υγείας οργανώνει σεμινάρια για τη δημιουργία ομάδων βρεφικού μασάζ σε διάφορες παιδιατρικές κλινικές.

Οι έρευνες που γίνονται λοιπόν για το μασάζ δείχνουν ότι η σχέση του με την υγεία δεν είναι κάτι νέο. Στις πρώτες ιατρικές πηγές, βρήκαν, στα αυθεντικά αρχαία κείμενα του Ιπποκράτη, του αρχαίου Έλληνα γιατρού (460-377 π. Χ.) το μασάζ κατείχε εξέχουσα θέση μεταξύ των τεχνών που πρέπει να κατέχει ο γιατρός. Δηλώνει πως: “Ο γιατρός πρέπει να έχει εμπειρία σε όλα τα

ζητήματα, και ασφαλώς στην εντριβή’’. Σε αυτές τις πρώτες πηγές έχουν βρει επίσης ενδείξεις για τους ‘‘αρωματοθεραπευτές’’. Οι πρόγονοί μας είχαν εκτίμηση σε διάφορες ειδικές ρητίνες, βότανα, και καρυκεύματα, φημισμένα για το άρωμα και τις θεραπευτικές ιδιότητές τους.

Σε πολλούς πολιτισμούς ανά τον κόσμο το βρεφικό μασάζ εφαρμόζεται από τη στιγμή της γέννησης. Σε διάφορες κοινωνίες της Βόρειας Αμερικής, το μασάζ αποτελεί τμήμα της πρώτης φροντίδας του βρέφους. Τα νεογέννητα υποβάλλονται σε μασάζ για να τεθούν σε ενέργεια οι μηχανισμοί επιβίωσής τους, αλλά και για να τα βοηθήσει να αντιστέκονται στις ασθένειες. Οι μητέρες υποβάλλονται σε μαλάξεις πριν και κατά τη διάρκεια του τοκετού, μετά δε τη γέννηση, τόσο στη μητέρα όσο και στο νεογέννητο, εκτελείται καθημερινό μασάζ. Στην Ινδία η καθημερινή αυτή πρακτική εφαρμόζεται τις πρώτες δώδεκα ημέρες, ενώ σε μια άλλη πόλη της Ινδίας συνεχίζεται για τριάντα ημέρες, γενικά η διάρκειά της ποικίλλει σε διάφορες περιοχές αυτής της χώρας και όχι μόνο (Walker, 1999).

Το νεογέννητο βλέπει, ακούει, γεύεται, οσφραίνεται και αισθάνεται με την αφή από τις πρώτες στιγμές της γέννησής του. Οι αντιδράσεις του είναι πολύ έντονες στον τρόπο με τον οποίο το κρατούν και το φροντίζουν, και το είδος των ερεθισμάτων που λαμβάνει από το άμεσο περιβάλλον του. Η τραυματική εμπειρία της γέννησης, την οποία υφίστανται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό όλα τα βρέφη, καταπραΰνεται από την άμεση σωματική επαφή με τη μητέρα τους, από την επαφή του δέρματός τους, το τρυφερό αγκάλιασμα και λίκνισμα, το θηλασμό και τα άλλα ερεθίσματα επαφής που δέχονται. Αυτή η χρονική περίοδος αμέσως μετά τη γέννηση του βρέφους, θεωρείται πολύ σημαντικό το διάστημα για τη δημιουργία δεσμού ανάμεσα στη μητέρα και το βρέφος.

Η μετάβαση στον έξω κόσμο από την μήτρα, απαιτεί από το βρέφος μια πολύ μεγάλου βαθμού προσαρμογή. Ως έμβρυο έχει εξασφαλισμένη την θερμότητα της μητέρας του, έχει συνηθίσει το συνεχή εναγκαλισμό του πλακούντα, και τρεφόταν και προστατευόταν χωρίς να χρειάζεται να ζητήσει τίποτε. Από την παντοδυναμία του στη μήτρα, όπου δεχόταν συνεχή, απεριόριστη φροντίδα, σε αρμονία με το περιβάλλον του, το νεογέννητο βρίσκεται τώρα εκτεθειμένο στον εξωτερικό κόσμο ως ανεξάρτητη οντότητα. Θα πρέπει να προσαρμοστεί στο γεγονός ότι, από την αναγνώριση των αναγκών του έως την ικανοποίησή τους, θα μεσολαβεί κάποιο χρονικό διάστημα. Σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα αλλά και αργότερα, είναι πιθανό τα

βρέφη να βιώνουν εξαιρετικά έντονα συναισθήματα όταν δεν έχουν στη διάθεσή τους ότι, χρειάζονται ή επιθυμούν, τη στιγμή που το χρειάζονται ή το επιθυμούν.

Έτσι κατά την διάρκεια των πρώτων μηνών, η περίοδος “του μωρού στην αγκαλιά” ή της στενής σωματικής επαφής φαίνεται να προσφέρουν μια συνέχεια εκείνου του είδους των εμπειριών στις οποίες είχε συνηθίσει κατά τη ζωή του στη μήτρα. Διευκολύνουν την ικανοποίηση των αναγκών του και την προσαρμογή του στο νέο περιβάλλον. Η περίοδος “του μωρού στην αγκαλιά” είναι μεταβατική. Θα επιτρέψει στο παιδί να συγκεντρώσει τις αισθήσεις του” σε έναν νέο και άγνωστο κόσμο. Αυτή η περίοδος συναισθηματικής προσαρμογής και συντονισμού όπως αναφέραμε και στο πρώτο κεφάλαιο διευκολύνονται με τη στενή σωματική επαφή. Τα μωρά νιώθουν ευχάριστα όταν το κρατάει η μητέρα του αγκαλιά επειδή είναι από τα λίγα πράγματα με τα οποία είναι εξοικειωμένα. Η κιναισθησία, δηλαδή η αίσθηση του σώματος σε κίνηση, έχει ήδη αναπτυχθεί από παρόμοιες κινήσεις στη μήτρα. Επίσης τα μωρά ανταποκρίνονται στο χάδι, επειδή κατά τη γέννηση η περιοχή του εγκεφαλικού φλοιού που επεξεργάζεται απτικά ερεθίσματα είναι περισσότερο αναπτυγμένη από οποιαδήποτε άλλη περιοχή του εγκεφάλου.

Οι αισθήσεις της ακοής, της όρασης, της αφής, της γεύσης και της όσφρησης του μωρού αναπτύσσονται και συντονίζονται μέσω της στενής σωματικής επαφής και της αλληλεπίδρασής του με το άμεσο περιβάλλον. Μερικές από τις πρώτες αντιλήψεις του βρέφους αφορούν το θηλασμό και οργανώνονται μέσω των κινήσεων των χεριών και των δακτύλων του στο στήθος της μητέρας του. Επομένως παρατηρούμε ότι η συναισθηματική, ψυχολογική και σωματική ανάπτυξη ενισχύεται από το δεσμό που δημιουργεί το βρέφος με την μητέρα του. Η συνέχιση της φυσικής θαλπωρής που προσφέρει η περίοδος που κρατάει η μητέρα το μωρό στην αγκαλιά, αυξάνει την αυτοπεποίθησή του παιδιού, η οποία είναι αναγκαία για τον βαθμιαίο αποχωρισμό από τη μητέρα του και την πορεία του προς την ανεξαρτησία. Εκτός από την οργάνωση των αισθήσεων, η περίοδος της αγκαλιάς προάγει την ενδυνάμωση και τον συντονισμό των μυών που στηρίζουν το κεφάλι, τον αυχένα και την σπονδυλική στήλη στην όρθια στάση (Walker, 1999).

Ο καταλληλότερος χρόνος για ένα απαλό μασάζ, είναι κατά την διάρκεια του μπάνιου. Εφόσον η μητέρα του έχει φροντίσει την καθαριότητα του μωρού της, στην συνέχεια αλείφει απαλά το βρέφος με ένα από τα προτεινόμενα και ειδικά λάδια που έχουν ευεργετικές και

θεραπευτικές ιδιότητες. Όπως για παράδειγμα οι ποικιλίες οργανικών ελαίων που συνιστώνται για το βρεφικό μασάζ, και είναι πλούσια σε περιεκτικότητα ωφέλιμων συστατικών. Τέτοια έλαια είναι το γιγαρτέλαιο, αμυγδαλέλαιο και φοινικέλαιο. Όλα τα παραπάνω βασικά λάδια για το βρεφικό μασάζ είναι όλα βρώσιμα. Παρότι, λοιπόν δεν θα τα χορηγήσει η μητέρα εσωτερικά στο βρέφος, αν το μωρό βάλει το αλειμμένο με λάδι χέρι του στο στόμα, καθώς η μητέρα του, του κάνει μασάζ, δεν θα υπάρχει λόγος ανησυχίας και δεν θα βλάψουν το βρέφος. Για τον ίδιο λόγο υπάρχουν και κάποια αιθέρια έλαια που παρά τις θεραπευτικές τους ιδιότητες δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να ληφθούν εσωτερικά, ούτε να χρησιμοποιηθούν για θεραπευτικό σκοπό χωρίς ιατρική διάγνωση και συμβουλή. Τα αιθέρια έλαια είναι ραφιναρισμένα και πολύ ισχυρά. Θα πρέπει πάντοτε να αραιώνονται σε κάποιο βασικό λάδι για μασάζ, όπως γιγιρτέλαιο ή αμυγδαλέλαιο. Δεν συνιστάται να χρησιμοποιούνται σε πολύ μικρά βρέφη. Ωστόσο, αν αραιωθούν καλά, μερικά μπορούν να εφαρμοστούν σε βρέφη άνω των δύο μηνών. Δεν είναι όλα τα αιθέρια έλαια κατάλληλα για τα βρέφη. Από όσα θεωρούνται πρόσφατα για βρεφική χρήση, τα πιο χρήσιμα είναι η λεβάντα, το χαμομήλι, το τειόδενδρο, το τριαντάφυλλο, το λιβάνι και το μύρο. Αρκούν μόνο δύο με τρεις σταγόνες αιθέριου ελαίου, αραιωμένο σε τέσσερις κουταλιές της σούπας αμυγδαλέλαιο για το μασάζ. Αν πρόκειται η μητέρα να το κάνει την ώρα του μάνιου, τότε αραιώνει μερικές σταγόνες αιθέριου ελαίου σε μια κουταλιά της σούπας με γάλα και το ρίχνει στο νερό του μάνιου του μωρού (Walker, 1999).

### **Τα οφέλη του βρεφικού μασάζ**

Το βρεφικό μασάζ προσφέρει τόσο στους γονείς όσο και στο παιδί τους, ένα ευρύ φάσμα πλεονεκτημάτων στα οποία συμπεριλαμβάνονται τα ακόλουθα:

- Ανοίγει μια εντελώς νέα διάσταση στις σχέσεις μεταξύ της μητέρας και του βρέφους.
- Προσφέρει μοναδική ευκαιρία για άμεση φυσική επαφή και έκφραση τρυφερότητας.
- Καλλιεργεί ακόμη περισσότερο το αίσθημα εμπιστοσύνης ανάμεσα στην μητέρα και το μωρό.
- Αυξάνει την αυτοπεποίθηση της μητέρας όσον αφορά στην ικανότητά της να φροντίζει το παιδί της.
- Ηρεμεί το μωρό.
- Προάγει το συντονισμό των μυών του.

- Χαλαρώνει ολόκληρο το σώμα του.
- Κατευνάζει τα έντονα συναισθήματα και επουλώνει τα ψυχικά τραύματα.
- Ανακουφίζει το σώμα και καταπραΰνει τον πόνο.
- Προσφέρει αντίδοτο στην υπερένταση και την ανησυχία.
- Βοηθάει στον ύπνο.
- Διεγείρει το ανοσοποιητικό σύστημα το οποίο δεν έχει ωριμάσει κατά τη γέννηση.
- Τονώνει το κυκλοφοριακό σύστημα.
- Συνεισφέρει στις λειτουργίες της πέψης και της απέκκρισης.
- Βελτιώνει εμφανώς την υφή του δέρματος.
- Καθαρίζει βαθιά τους πόρους του δέρματος.
- Βοηθάει το δέρμα να διατηρεί τις ελαστικές του ιδιότητες και την αναγεννητική του ικανότητα.
- Είναι η τέλεια προετοιμασία για το συντονισμό των κινήσεων και την ανάπτυξη της κινητικότητας.
- Αποτελεί φυσιολογική απάντηση στην έμφυτη ανάγκη του βρέφους για απτικά ερεθίσματα.
- Παρακινείται η μητέρα να εκτελεί αβίαστες, χαλαρές κινήσεις.
- Προσφέρει μια μοναδική περίοδο αμοιβαίας απόλαυσης, μόλις το μωρό αρχίσει να ανταποκρίνεται στο μασάζ του.

Το βρεφικό μασάζ διαθέτει και κάποιες αντενδείξεις προκειμένου να πραγματοποιηθεί. Δεν πρέπει η μητέρα του να ξυπνά το βρέφος για το μασάζ. Ποτέ δεν πρέπει να το υποβάλει ο γονιός σε μασάζ ενάντια στη θέλησή του. Η μητέρα θα πρέπει να βεβαιώνεται ότι το άγγιγμά της είναι ήρεμο, αβρό και απαλό και ποτέ να μην του ασκεί πίεση κατά την διάρκεια των χειρισμών. Πρέπει οπωσδήποτε να σταματάει όποτε καταλαβαίνει ότι το παιδί ενοχλείται, η μητέρα πρέπει να προσφέρει εκείνο που επιθυμεί το βρέφος και μετά να επιστρέφει στο μασάζ μόλις είναι έτοιμο και πρόθυμο. Όταν το μωρό μπορεί να κάθεται και αρχίζει να μπουσουλά, μπορεί η μητέρα να εκτελεί το μασάζ σε καθιστή θέση, αλλά θα αντισταθεί σθεναρά και δικαιολογημένα, αν προσπαθήσει να το κρατήσει ακίνητο (Walker, 1999).

### 3. 2 Βλεμματική επαφή

Η βλεμματική επαφή είναι από τις πιο σημαντικές όσον αφορά τις αλληλεπιδράσεις των ατόμων. Κατά την βρεφική ηλικία, το οπτικό σύστημα του νεογνού είναι είδη οργανωμένο, ώστε τις πρώτες μέρες της ζωής του, το βρέφος να μπορεί να διακρίνει ποικίλα ερεθίσματα. Η παρακολούθηση του βλέμματος του νηπίου με ειδικά μηχανήματα έχει αποδείξει ότι πρώτος στόχος είναι πάντα τα μάτια του ανθρώπινου προσώπου. Επίσης, πειράματα έδειξαν το ρόλο του βλέμματος στη ρύθμιση των αλληλεπιδράσεων μητέρας και βρέφους. Πιο συγκεκριμένα το επίμονο κοίταγμα της μητέρας των ματιών του βρέφους, έχει ως αποτέλεσμα το νήπιο να κοιτάζει ρυθμικά τα μάτια της μητέρας. Επίσης, όταν η μητέρα σταματά να κοιτάζει ή πάθει να ομιλεί, η αντίδραση του βρέφους είναι να στρέφει το βλέμμα του προς τα μάτια της μητέρας (Μιχαηλίδη- Παπαδάκη, 2012).

Αυτός ο ηλεκτρισμός που διαπερνά την μητέρα όταν συναντιούνται τα μάτια της με τα μάτια του βρέφους είναι η πρώτη στιγμιαία επικοινωνία του μωρού. Τα μάτια του θα είναι ένα ζωτικής σημασίας εργαλείο επικοινωνίας από εδώ και πέρα. Η στιγμή που κοιτάει η μητέρα το βρέφος και εκείνο την μητέρα του ονομάζεται «διωποκειμενικότητα». Ο όρος αυτός σημαίνει την αναγνώριση ότι τα δύο άτομα ή «υποκείμενα» συνδέονται ή διαπλέκονται από νωρίς έχοντας κοινό ενδιαφέρον όπως την σχέση τους. Η βλεμματική επαφή του μωρού στέλνει το σήμα ότι είναι έτοιμη να εμπλακεί μαζί με την μητέρα του. Αυτή η πρώτη βλεμματική επαφή διαρκεί ελάχιστα δευτερόλεπτα, αλλά η διάρκεια και η συχνότητά της θα αυξάνονται όσο περνούν οι μέρες.

Υπάρχει άλλος ένας σημαντικός σταθμός ανάπτυξης για το βρέφος εδώ. Το μωρό τώρα μπορεί να κατευθύνει το βλέμμα του προς κοντινά αντικείμενα και ανθρώπους που προσελκύουν την προσοχή του (Kiestler, & Kiestler, 2011). Τους πρώτους δύο με τρεις μήνες, την περίοδο εκείνη, το βρέφος έχει την ικανότητα να εστιάζει το βλέμμα του, αλλά μόνο σε απόσταση μεταξύ είκοσι έως τριάντα εκατοστών του μέτρου περίπου, δεν αποτελεί σύμπτωση ότι αυτή η είναι η απόσταση ανάμεσα στο μαστό και το πρόσωπο της μητέρας ή του πατέρα (Walker, 1999). Παλιά πίστευαν ότι τα μάτια των νεογέννητων δεν μπορούσαν να παρακολουθήσουν ένα κινούμενο αντικείμενο καθώς περνούσε από το οπτικό του πεδίο. Οι ειδικοί υπέθεταν ότι οι αναπτυσσόμενοι ακόμα οφθαλμικοί μύες των νεογνών δεν τους επέτρεπαν αυτό το είδος

κίνησης. Σήμερα οι πανταχού παρούσες βιντεοκάμερες έχουν αποδείξει ότι τα μάτια των νεογνών είναι στην πραγματικότητα ικανά να κοιτάζουν (Kiestler, & Kiestler, 2011).

Ένα νεογέννητο κοιμάται δεκαέξι έως είκοσι ώρες το εικοσιτετράωρο και νυστάζει ή λαγοκοιμάται μερικές ώρες ακόμα. Περνάει μόλις τρεις με τέσσερις ώρες στην φάση της «ήσυχης εγρήγορσης». Αυτές τις λίγες ώρες όμως το μωρό έχει μεγαλύτερη συναίσθηση του περιγυρού του, ανταποκρίνεται περισσότερο στους γύρω του και είναι δεκτικότερο στις προσπάθειές τους να το προσεγγίσουν. Κοιτάζει τα αντικείμενα, τους ανθρώπους, τη ζωηρόχρωμη ταπετσαρία τοίχου. Αν κάποιος περπατήσει προς το μέρος του βρέφους, τα ματάκια του θα ανοίξουν διάπλατα μόλις πέσει η σκιά του πάνω στην κούνια του. Αν μια μητέρα παρατηρήσει πως κινούνται τα μάτια του καθώς προσλαμβάνει οπτικές πληροφορίες για το νέο του περιβάλλον. Επίσης η μητέρα μπορεί να δει πως στρέφει το κεφάλι του στο πλάι για να δει κάτι που βρίσκεται ένα με ενάμισι μέτρο μακριά.

Το μωρό έχει ήδη προτιμήσεις όσον αφορά το τι του αρέσει να κοιτάζει. Προτιμά τα ζωηρά χρώματα και έντονα σχέδια. Για τον λόγο αυτό τα ιδανικότερα μόνιπλο που μπορεί να κρεμάσει ο γονιός πάνω από την κούνια του, έχουν κόκκινα, πορτοκαλί και ζωηρά μπλε χρώματα που προσελκύουν το μάτι. Στο μωρό αρέσει επίσης να βλέπει κίνηση. Αν και οι εικόνες που εναλλάσσονται γρήγορα στην οθόνη της τηλεόρασης κινούν την περιέργειά του, αν και σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, δεν καταλαβαίνει αυτό που βλέπει. Αυτό που αρέσει πραγματικά πάντως στο νεογέννητο μωρό να κοιτάζει και να περιεργάζεται είναι τα ανθρώπινα πρόσωπα. Ένα τόσο μικρό βρέφος που αντίκρισε το πρώτο πρόσωπο της ζωής του μόλις πριν από λίγες ώρες έχει την εκπληκτική ικανότητα να αναγνωρίζει την ανθρώπινη όψη όταν τη βλέπει. Σε ένα πείραμα, οι ερευνητές πρόβαλαν πάνω από τις κούνιες μωρών την παραμορφωμένη εικόνα ενός ανθρώπινου προσώπου. Το στόμα βρισκόταν εκεί που θα έπρεπε να είναι το μέτωπο και τα μάτια ήταν και τα δύο μαζί στην ίδια πλευρά του προσώπου, όπως τους κυβιστικούς πίνακες. Δίπλα σε αυτή την απομίμηση Πικάσο, οι πειραματιστές πρόβαλαν την εικόνα ενός φυσιολογικού χαμογελαστού προσώπου. Τα μωρά εστίασαν το βλέμμα τους στο φυσιολογικό πρόσωπο, ενώ στην καρικατούρα έριξαν μόνο μια κλεφτή ματιά.

Αν και παρατηρούν τα πάντα με μεγάλο ενδιαφέρον, τα νεογέννητα είναι εξαιρετικά μυωπικά. Το βλέμμα τους εστιάζεται με μεγαλύτερη ακρίβεια σε αντικείμενα που βρίσκονται όπως προαναφέραμε μόλις σε εικοσιένα εκατοστά από τα μάτια τους. (Ορισμένοι ειδικοί

υποστηρίζουν ότι η ιδανική απόσταση είναι τα σαράντα εκατοστά). Η εστιακή απόσταση αυξάνεται σταθερά όσο αναπτύσσονται. Σε ηλικία τριών μηνών, το βρέφος θα μπορεί να βλέπει καθαρά αντικείμενα σε απόσταση ενάμισι μέτρου ή και παραπάνω.

Οι γονείς θα πρέπει να γνωρίζουν ότι πρέπει να κρατούν το βρέφος τους κοντά τους και αντικριστά προς αυτούς, δίνοντας έμφαση στη βλεμματική επαφή. Είναι επίσης καλό να κρεμάσουν ένα ζωηρόχρωμο μόνιπλο σε μικρή απόσταση από το μωρό, πάνω από την κούνια του, για να μπορεί να εστιάζει σε αυτό και να το περιεργάζεται. Στην συνέχεια όταν η μητέρα κρατάει το βρέφος πρόσωπο με πρόσωπο, θα πρέπει να του μεγιστοποιήσει τις δυνατότητες στο να ακούει.

Είναι αξιοθαύμαστο, πώς είναι δυνατό ένα μωρό που δεν έχει ξαναδεί ανθρώπινο πρόσωπο πριν γεννηθεί (και αμέσως μετά είδε μόνο μερικά πρόσωπα κρυμμένα πίσω από μάσκες στην αίθουσα τοκετού) να δείχνει ότι αναγνωρίζει το πρόσωπο από τόσο νωρίς. Αρκετοί ερευνητές έχουν εκφράσει την άποψη ότι η ικανότητα αναγνώρισης των συνανθρώπων είναι μια έμφυτη ιδιότητα απαραίτητη για την επιβίωση του είδους. Η αναγνώριση των άλλων που μοιάζουν στο βρέφος [«σαν εμένα»] μοιάζει με αυτή που επιδεικνύουν τα παπάκια μόλις βγαίνουν από το αυγό, τα οποία αναγνωρίζουν αμέσως τη μητέρα και τα αδελφάκια τους και μπαίνουν στην ομάδα. Επειδή τα παπάκια είναι ευάλωτα στα αρπακτικά, είναι σημαντικό να διακρίνουν τα ομοειδή τους πλάσματα, από τους εχθρούς τους. Τα νεογέννητα, που είναι ακόμα πιο απροστάτευτα από τα παπάκια στην αρχή της ζωής τους, έχουν την έμφυτη ικανότητα να γνωρίζουν ποιος θα τα προστατεύει και ποιος θα τα ταιΐζει. Έλκονται ενστικτωδώς από τα πλάσματα που είναι «όπως αυτά» και τα φροντίζουν (Kiestler, & Kiestler, 2011).

Ο Colwyn Trevarthen (1950) με τις παρατηρήσεις του πάνω στη διωποκειμενικότητα ανάμεσα στα νεογνά και τα άτομα που τα φροντίζουν ανέτρεψε ολοσχερώς τις μέχρι τότε αποδεκτές θεωρίες για τα νεογνά και την συναισθηματική τους ανάπτυξη. Ο Trevarthen είπε ότι ο σύνδεσμος βασίζεται στην ανθρώπινη βιολογία και υπάρχει από τη γέννηση, όπως η προσκόλληση μεταξύ των μητέρων και των μικρών τους σε άλλα είδη θηλαστικών. Οι παλαιότεροι επιστήμονες είχαν μια ψυχαναλυτική ερμηνεία, ότι το μωρό ήταν *tabula rasa*, ένας άγραφος πίνακας στις συναισθηματικές προσκολλήσεις του οποίου διαμόρφωνε στα πρώτα χρόνια της ζωής ο ρόλος της μητέρας. Οι απόψεις που διατύπωσε ο Trevarthen την δεκαετία του 1950 υποτιμήθηκαν αρχικά, αλλά σήμερα πλέον έχουν γίνει αποδεκτές στον τομέα της έρευνας

της ανάπτυξης του παιδιού. Ο Trevarthen στην συνέχεια διεξήγαγε και άλλες μελέτες γύρω από την συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών. Επέμενε ότι η κατανόηση της συναισθηματικής ανάπτυξης ενός βρέφους είναι εξίσου σημαντική με την κατανόηση της σωματικής του ανάπτυξης. Τον Trevarthen που είναι και ο ίδιος μουσικός, ενδιαφέρει ιδιαίτερα ο ρόλος της μουσικής στην προαγωγή της συναισθηματικής ανάπτυξης του παιδιού. Υποστηρίζει ότι οι ρυθμοί αποτελούν παράγοντα που παίζει ρόλο στη ζωή του παιδιού από την ενδομήτρια φάση της, τότε που η ρυθμική αναπνοή της μητέρας και οι χτύποι της καρδιάς της κυριαρχούν στο περιβάλλον του. Δεν είναι περίεργο λοιπόν το γεγονός ότι, στον 21ο αιώνα, η έρευνά του έχει επικεντρωθεί στα αυτιστικά παιδιά, τα οποία συχνά στερούνται φυσιολογικών συναισθημάτων (Trevarthen, 1950).

### **Εκφραστικός ρόλος των ματιών**

Ο εκφραστικός ρόλος των ματιών αναφέρεται κυρίως στη μετάδοση της συναισθηματικής κατάστασης του ατόμου. Επειδή η βλεμματική επαφή είναι η πιο είναι η πιο σημαντική δίοδος για τη δημιουργία επαφής ανάμεσα σε δύο άτομα, η κατάσταση όσο και για τις προθέσεις των ατόμων. Δίνουμε περισσότερη προσοχή στα μάτια του άλλου παρά σε κάποιο άλλο μέρος του κεφαλιού ή του σώματος. Προσέχουμε τις εκφράσεις των ματιών, και προσπαθούμε να μαντέψουμε αν ο άλλος είναι θυμωμένος ή ήρεμος, ή αστειεύεται. Το ανθρώπινο βλέμμα έχει την ικανότητα να προκαλεί ισχυρές συναισθηματικές διεγέρσεις μεταβιβάζοντας σιωπηλά αγάπη, τρυφερότητα, μίσος, απόρριψη και πολλά άλλα συναισθήματα και στάσεις. Από το βλέμμα ξεκινούν όλες οι επαφές και μέσω αυτού καθορίζεται η φύση των διαπροσωπικών σχέσεων, ανταλλάσσονται συναισθήματα μεταξύ των αλληλεπιδρώντων και ρυθμίζεται η ροή του λόγου κατά τη διάρκεια των συνομιλιών. Για τα βρέφη τα ανθρώπινα μάτια αποτελούν ένα πολύ ισχυρό ερέθισμα. Από τις πρώτες στιγμές της ζωής τους τα βρέφη ακολουθούν με το βλέμμα τους το αντικείμενο που κινείται. Στις τρεις εβδομάδες έλκονται ιδιαίτερα από ένα ζευγάρι μάτια ζωγραφισμένα σε μια μάσκα. Ο Stack υποστήριξε ότι υπάρχει στα βρέφη μια έμφυτη προτίμηση για ερεθίσματα συγκεκριμένης πολυπλοκότητας, φωτεινότητας και ρυθμού προϋποθέσεις τις οποίες πληρούν τα ανθρώπινα μάτια. Επίσης διαπιστώθηκε ότι τα βρέφη 25-28 ημερών είχαν τέλεια οπτική επαφή με τις τροφούς τους. Έχουν υποστηρίξει ότι η μητέρα έλκει το βλέμμα του βρέφους της κοιτάζοντας το επίμονα στα μάτια, μιλώντας και χαμογελώντας του

ταυτόχρονα. Το βρέφος με τη σειρά του, παρακινείται από το επίμονο βλέμμα της μητέρας του, με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται μεταξύ τους μια ευχάριστη, εναλλασσόμενη και ρυθμική επικοινωνία μέσω των ματιών. Η οπτική αυτή επαφή σύμφωνα με έναν κορυφαίο ερευνητή δημιουργεί ισχυρές φυσιολογικές διεγέρσεις και συναισθηματικές εξάψεις και στα δύο μέλη της αλληλεπίδρασης. Οι διεγέρσεις που προκαλούνται από την οπτική επαφή της μητέρας με το βρέφος της είναι ιδιαίτερα ευχάριστες και βοηθούν στην περαιτέρω ισχυροποίηση των μεταξύ τους δεσμών. Στους έξι μήνες τα βρέφη αρέσκονται πολύ στην οπτική επαφή με τη μητέρα τους και εκδηλώνουν έντονη δυσαρέσκεια όταν η επαφή αυτή διακόπτεται. Από την άλλη, η μητέρα είναι παθητική και αποφεύγει να κοιτάξει το βρέφος της στα μάτια, αυτό ενοχλείται από τη μείωση των οπτικών επαφών και προκαλεί τη μητέρα κοιτάζοντας την έντονα και διαρκώς μέσα στα μάτια. Στους οκτώ μήνες η οπτική επαφή του βρέφους με τους ανθρώπους του περιβάλλοντος του παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στις επαφές και στα παιχνίδια τους (Moszkowski et al. 2009).

### **3. 3 Το σώμα και οι εκφράσεις του βρέφους**

Οι ποικίλες στάσεις του σώματος δηλώνουν μηνύματα, κυρίως για την συναισθηματική κατάσταση του ατόμου. Από την άλλη μεριά οι στάσεις του σώματος διέπονται από κοινωνικούς θεσμούς.

Ο Argyle χωρίζει τις στάσεις του σώματος σε γενικές κατηγορίες: όρθια, καθιστή, γονατιστή, ξαπλωτή και γενικά στις στάσεις που μπορεί να πάρει το ανθρώπινο σώμα. Η κάθε στάση μπορεί να χωριστεί παραπέρα, ανάλογα με την κατηγορία: τεταμένη- χαλαρωμένη, ή με την κατηγορία: σταυρωμένα πόδια ή χέρια- μη σταυρωμένα. Κατά τον Argyle, η συναισθηματική κατάσταση μπορεί να επηρεάσει τη στάση του σώματος (Argyle, M. 1978).

Πολλούς μήνες προτού αναπτύξει την ικανότητα να επενδύει τα μηνύματά του το βρέφος με λέξεις, χρησιμοποιεί τις κινήσεις του σώματος του και εκφράζεται μέσα από αυτές, τονίζοντάς τες ολοένα περισσότερο με γουργουρητά και άλλους ήχους, για να εκφράσει τις ανάγκες του, τις επιθυμίες του αλλά και τα συναισθήματά του. Για παράδειγμα όταν τα χέρια του μωρού κινούνται μπροστά στο πρόσωπό του, μπορεί να αντιληφθεί ότι είναι μέρος του σώματός του, όπως επίσης και το που βρίσκονται αυτή ακριβώς τη στιγμή. Γνωρίζει, σε κάποιο βασικό

επίπεδο, ότι τα χέρια του ανήκουν. Στην αρχή, η θέση τους μοιάζει να είναι σχεδόν τυχαία, καθώς τα κουνάει χωρίς να τα ελέγχει. Σύντομα όμως αποκτά κάποιον έλεγχο πάνω στα ενοχλητικά πράγματα. Μαθαίνει να τα ενώνει, να τα φέρνει σε απόσταση τέτοια, που να μπορεί να τα εξετάσει καλύτερα ή να τα πιπιλίζει. Όταν δίνει η μητέρα στο βρέφος την κουδουνίστρα ή το μπιμπερό του, μπορεί να χρησιμοποιεί τα χέρια του για να τα κρατάει. Και τελικά μαθαίνει να χρησιμοποιεί τα χέρια και τα δάχτυλα του να φτάνει τα αντικείμενα γύρω του και έτσι να γνωρίσει τον κόσμο. Τα χέρια και τα δάχτυλα, μαζί με τις εκφράσεις του σώματος του προσώπου και ένα κλάμα, θα είναι ο πρώτος τρόπος επικοινωνίας του μωρού ώσπου να αρχίσει να χρησιμοποιεί το σύνθετο μέσω της γλώσσας. Ακόμα θα χρησιμοποιεί το σώμα και τις εκφράσεις του για να δίνει έμφαση στην ομιλία, στο να στέλνει μηνύματα και να εκφράζει συναισθήματα.

Οι εκφράσεις του σώματος ενός βρέφους, οι κινήσεις των χεριών και των ποδιών εμπλέκονται στην επικοινωνία του με τους άλλους, αλλά και τον δικό του κόσμο, όπου δεν υπάρχουν ακόμη λέξεις, παίζουν σημαντικό ρόλο. Τα χρησιμοποιεί για να δίνει κάθε μορφής μηνύματα, από την ικανοποίηση μέχρι την διαμαρτυρία. Ακόμα και ως νεογέννητο μπορεί να κλοτσά δυνατά το στρώμα της κούνιας του, συνοδεύοντας την κραυγή του που σήμαινε «Πεινάω». Αργότερα σε ηλικία οκτώ μηνών, θα καταλάβει πως αυτός είναι ένας τρόπος να προσελκύει την προσοχή των μεγάλων και να απαιτεί να το λύσουν και να τον πάρουν από το καρεκλάκι. Όταν μεγαλώσει και άλλο το παιδί θα αρχίσει να εκδηλώνει τα πρώτα ξεσπάσματα θυμού, θα χτυπάει τα πόδια του κάτω για να πληροφορήσει τον κόσμο ότι το αδίκησαν και ότι δεν είναι καθόλου ευχαριστημένο το βρέφος με αυτό (Kiestler, & Kiestler 2011).

Τα πόδια είναι σημαντικά και με έναν άλλο τρόπο για την επικοινωνία και στο να εκφραστεί το βρέφος μέσα από το σώμα του. Τα ποδαράκια των μωρών είναι κυρτά, λυγισμένα στα γόνατα και στραμμένα προς τα έξω μάλλον παρά προς τα εμπρός. Αν η μητέρα επιχειρήσει να βάλει το μωρό της να σταθεί όρθιο, τα ποδαράκια του θα υποχωρήσουν. Σε ηλικία τριών έως τεσσάρων μηνών θα ισιώσουν και όταν θα κρατάει το παιδί της σε όρθια θέση, θα μπορούν να κρατούν το βάρος του. Σε ηλικία εννέα μηνών, θα μπορεί να πιάνεται και να σηκώνεται όρθιο και θα είναι μάλιστα ικανό να μένει στη θέση αυτή για μερικά δευτερόλεπτα. Μετά φτάνει η στιγμή για το πρώτο βήμα. Η όρθια στάση και το περπάτημα του δίνουν μια νέα προοπτική του κόσμου και πολύ περισσότερους λόγους επικοινωνίας. Τώρα σε αυτή την ηλικία θα μπορεί να μετακινείται

μόνο του το παιδί και να πλησιάζει τα αντικείμενα που το ενδιαφέρουν, να απλώνει το χέρι, να τα πιάνει, να τα περιεργάζεται, να τα βάζει στο στόμα του και να προσπαθεί να μάθει για αυτά. Μετατρέπεται σε μια κινητή μηχανή συλλογής πληροφοριών. Η δυνατότητά του να στέκεται όρθιο το παιδί προσθέτει περισσότερο ενδιαφέρον στο λεξιλόγιο της μη λεκτικής επικοινωνίας.

Το σώμα του βρέφους δουλεύει πλέον συντονισμένα με τα χέρια και τα πόδια του ενισχύοντας την μυστική γλώσσα των μωρών. Για παράδειγμα το θυμωμένο κούνημα των χεριών και το χτύπημα των ποδιών ως μορφή διαμαρτυρίας, μαζί με το κούνημα του κεφαλιού, συνδυάζονται για να δώσουν το μήνυμα όπως «είμαι έξω φρενών και δεν πρόκειται να το ανεχτώ άλλο αυτό». Φυσικά παρόμοιες κινήσεις είναι επίσης δυνατό να συνδυαστούν για να εκφράσουν ακριβώς το αντίθετο, όπως, απόλαυση, χαρά και δήλωση του πόσο πολύ διασκεδάζει το μωρό. Συνοψίζοντας η ζωνρή γλώσσα του σώματος γενικά δίνει ένα μήνυμα με πάθος, είτε θετικό είτε αρνητικό. Ο γονιός που ξέρει το παιδί του καλύτερα από όλους, θα πρέπει να είναι σε θέση να καταλαβαίνει τα συναισθήματα που εκφράζει κάθε φορά είτε είναι ευτυχισμένο είτε είναι εκνευρισμένο. Όπως και τις βασικές του ανάγκες που πλέον θα τις εκφράζει και με το σώμα του (Kiestler, & Kiestler 2011).

### **3. 3. 1 Κινήσεις προσώπου**

Οι κινήσεις του προσώπου, δηλαδή οι μορφασμοί, διαδραματίζουν το σημαντικότερο ρόλο στην επικοινωνία, μετά από το βλέμμα. Το αναπτυσσόμενο βρέφος αντιλαμβάνεται και παρατηρεί προσεκτικά, πρώτα τα μάτια της μητέρας, στη συνέχεια το στόμα και τη μύτη, και τέλος όλες τις εκφράσεις του προσώπου.

Το πρόσωπό του βρέφους εκφράζει βασικές ανάγκες επικοινωνίας του. Η έκφραση των ματιών ή οι κινήσεις των φρυδιών του δηλώνουν τις σκέψεις και τα συναισθήματα του σχεδόν εξίσου καλά με τις λέξεις. Όταν νιώθει έκπληξη ή φόβο, για παράδειγμα, το ορθάνοιχτο στόμα του σχηματίζει το γράμμα «ο». Τα διάπλατα ανοιχτά, ξαφνιασμένα μάτια υπογραμμίζουν το απότομο σάστιμά του. Όταν είναι αναστατωμένο ή κάτι το στεναχωρεί, όπως η βρεγμένη πάνα του, οι γωνίες του στόματος του γέρνουν προς τα κάτω, τα φρύδια του ανασηκώνονται, τα μάτια του γεμίζουν με δάκρυα και το κορμάκι του συνταράσσεται από ρυθμικά αναφιλητά. Μόλις του

κάνει η μητέρα του τις αγαπημένες του αστείες γκριμάτσες όμως, σταματά και στο πρόσωπό του ζωγραφίζεται ένα πλατύ χαμόγελο.

Το πρόσωπο του μωρού διαθέτει είκοσι πέντε διαφορετικά σύνολα μυών, οι κινήσεις των οποίων συνδυάζονται και συντονίζονται από τον κινητό φλοιό του εγκεφάλου. Από τις πρώτες κιόλας μέρες της ζωής του, οι μύες αυτοί συνεργάζονται για να εκφράσουν κάθε είδους συναίσθημα, όπως έχουν αποδείξει ερευνητές. Οι εκφράσεις του προσώπου είναι ένα μέρος άμυνας επιβίωσης του μωρού. Το τρομαγμένο ύφος του έπειτα από έναν ξαφνικό δυνατό κρότο αποσκοπεί να δείξει στον προστάτη του ότι νιώθει πως απειλείται (Kiester, & Kiester, 2011).

### **Ο εκφραστικός ρόλος των μορφασμών**

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η θεωρία της εξέλιξης, ασχολήθηκε με τους μορφασμούς του ανθρώπου. Αυτό είχε ως σκοπό την εδραίωση της θεωρίας ότι υπάρχει μια συνέχεια από τα ζώα στον άνθρωπο όσο αναφορά τον εκφραστικό ρόλο του προσώπου. Στην προσπάθειά του αυτή ο ερευνητής περιέγραψε με λεπτομέρειες τους μορφασμούς του ανθρώπου. Επίσης περιέγραψε τις κινήσεις του προσώπου που δημιουργούνται ως αποτέλεσμα ποικίλων συναισθηματικών καταστάσεων, όπως είναι το άγχος, ο θυμός, η έκπληξη, ο φόβος, η χαρά, το κλάμα και όλα όσα συνεπάγονται.

Τα μωρά όπως και οι ενήλικες διαθέτουν μια εντυπωσιακή γκάμα εκφράσεων του προσώπου και μπορούν να χρησιμοποιήσουν οποιαδήποτε από αυτές ανά πάσα στιγμή. Μεταξύ των ερευνητών υπάρχει διαμάχη ως προς τον ακριβή αριθμό τους. Για παράδειγμα, ορισμένοι πιστεύουν ότι η έκφραση που μερικές φορές ταξινομείται ως «κατάσταση συναγερμού» στην πραγματικότητα είναι απλώς μια πιο ακραία έκφραση της κατηγορίας με γενικό τίτλο «έκπληξη», που υπάρχει από τη γέννηση. Επίσης το πρόσωπο κάθε μωρού είναι διαφορετικό, άρα φαίνονται διαφορετικές οι εκφράσεις τους. Επιπλέον, η ποικιλία των μορφασμών και των εκφράσεων μεγαλώνει με την πάροδο του χρόνου, καθώς και το μωρό αναπτύσσεται και αποκτά καινούριες εμπειρίες. Για παράδειγμα ένα παιδί έξι μηνών, που μπορεί να κάθεται πλέον χωρίς στήριξη ή ένα άλλο παιδί έντεκα μηνών, κάνει τα πρώτα διστακτικά του βήματα. Ο κόσμος που βλέπουν αυτά τα παιδιά είναι τελείως διαφορετικός και έχουν διαφορετικές αντιδράσεις και εκφράσεις προσώπου από ένα νεογέννητο που περνά όλες του τις ώρες στην κούνια του και η ζωή του αποτελείται μόνο από ύπνο, τάϊσμα και αλλαγμα. Οι εκφράσεις και οι αντιδράσεις, που

αυτές μαρτυρούν, λειτουργούν επίσης σε ένα είδος συνεχούς: το ενδιαφέρον οδηγεί σε ενθουσιασμό, για παράδειγμα, και ο θυμός σε ανεξέλεγκτη, παράφορη οργή (Kiester, & Kiester, 2011).

### **Οι μορφασμοί και η επανατροφοδότηση**

Οι μορφασμοί στέλνουν συγκεκριμένα μηνύματα κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης έτσι ώστε να παίζουν σημαντικό ρόλο στην επανατροφοδότηση. Όπως περιγράφηκε προηγουμένως, ο ομιλητής κοιτάζει τόσο τα μάτια του ακροατή, όσο και το πρόσωπό του. Συγκεκριμένοι μορφασμοί του ακροατή στέλνουν συγκεκριμένα μηνύματα τα οποία έχουν ως συνέπεια ο ομιλητής να συνεχίσει το συλλογισμό του ή να τον αλλάξει.

Η περιγραφή του ρόλου του χαμόγελου βασίζεται στις παρατηρήσεις παιδιών. Περιγράφουν τρεις μορφές χαμόγελου, το απλό χαμόγελο, «άνω» χαμόγελο, και το πλατύ χαμόγελο. Το «άνω» χαμόγελο παρατηρείται, όταν υπάρχει αλληλοκοίταγμα, αντιθέτως το πλατύ χαμόγελο συνήθως παρατηρείται χωρίς να υπάρχει αλληλοκοίταγμα. Εάν, καθώς εκδηλώνει το πλατύ χαμόγελο, το βλέμμα του παιδιού συναντήσει το βλέμμα του άλλου, που σημαίνει αρχή της επικοινωνίας, τότε το πλατύ χαμόγελο μετατρέπεται αμέσως σε «άνω» χαμόγελο, με κάλυψη των κάτω δοντιών όπου κατά τους ερευνητές της συγκεκριμένης έρευνας είναι μια ένδειξη που αποκλείει οποιαδήποτε έκφραση της επιθετικότητας, επειδή η οργή εκδηλώνεται με το επιδεικτικό άνοιγμα των χειλιών και των κάτω δοντιών. Το απλό χαμόγελο παρατηρείται συνήθως, όσο δεν υπάρχει ενεργός αλληλεπίδραση, και το παιδί απλώς παίζει μόνο του, ή παρατηρεί τους άλλους, ή όταν είναι παθητικός παρατηρητής κατά τη διάρκεια μίας αλληλεπίδρασης (Γεωργάς, 1995).

### **3. 2. 2 Οι χειρονομίες**

Οι χειρονομίες είναι το πιο εκφραστικό μέρος του σώματος αν εξαιρεθούν βέβαια οι μορφασμοί. Κατά τη διάρκεια μιας έρευνας έδειξε ότι ο ρόλος των χειρονομιών διαφέρει από τον ρόλο των μορφασμών. Οι μορφασμοί κυρίως εκφράζουν συναισθήματα, σκέψεις και προθέσεις. Αντιθέτως, ο ρόλος των χειρονομιών είναι κυρίως να απεικονίζει και να τονίζει την εκφραστική διατύπωση του ομιλητή και να συμπληρώνει τα κενά που δεν μπορούν να εκφραστούν με λόγια. Οι ειδικές χειρονομίες των κωφαλάλων αποτελούν ένα κωδικοποιημένο σύστημα επικοινωνίας που αντικαθιστά την ομιλία. Τέλος, οι χειρονομίες μπορούν να εκφράσουν συναισθήματα, και «παρότι συνήθως εκφράζουν ακούσια» (Γεωργάς, 1995).

Για τα βρέφη τα χέρια είναι ένα μέσο εξερεύνησης των ορίων του γνωστού κόσμου του. Σε ηλικία τριών μηνών, μπορεί να πιάνει τα αντικείμενα που του τείνεται και στους πέντε μήνες θα μπορεί να απλώνει τα χέρια του για να τα φτάσει μόνο του. Στην αρχή, θα σαρώνει ή θα παρασύρει αδέξια προς το μέρος του τα επιθυμητά αντικείμενα, αλλά σύντομα θα μάθει να κρατά με τον αντίχειρα και τα υπόλοιπα δάχτυλα ενωμένα. Στους επτά ή οκτώ μήνες, θα αρχίσει να χρησιμοποιεί τον αντίχειρα και το δείκτη μαζί για να γραπώνει αντικείμενα. Σε ηλικία ενός έτους, θα έχει αναπτύξει τόσο πολύ αυτή την ικανότητα, που θα μπορεί να πιάνει μικροσκοπικά αντικείμενα αλλά και να τρώει μόνο του. Με τις συντονισμένες κινήσεις έκτασης του χεριού και σύλληψης των αντικειμένων με τον αντίχειρα και το δείκτη θα μπορεί να πιάνει τα ενδιαφέροντα αντικείμενα και να τα φέρνει κοντά του για να τα περιεργαστεί καλύτερα. Θα τα εξετάζει όλα με την τριπλή διαδικασία της αφής, της όρασης και της γεύσης. Θα δείτε το βρέφος να κρατάει το αντικείμενο, να το περνάει από το ένα χέρι στο άλλο σαν να υπολογίζει το βάρος του, να το πλησιάζει στο πρόσωπό του για να το μελετήσει καλύτερα και μετά να το βάζει στο στόμα του και να το μασουλάει. Το στόμα του μωρού, όπως το έθεσε επιστημονικά ένας ερευνητής, «είναι ο κύριος τρόπος εξερεύνησης των αντικειμένων. Αυτό σημαίνει ότι το μωρό, για να καταλάβει τι είναι τα διάφορα αντικείμενα, τα βάζει κατευθείαν στο στόμα του. Ακόμα και πράγματα που δεν τρώγονται περνούν από το τεστ της γεύσης. Η γεύση, η όραση και η αφή είναι τα συντονισμένα «εργαλεία» εξερεύνησης και συλλογής πληροφοριών των μωρών (Kiestler, & Kiestler 2011).

Τα βρέφη κουνώντας τα χέρια τους διαμορφώνοντας διάφορες χειρονομίες αποτελούν μια ακόμη μορφή επικοινωνίας παντός σκοπού. Για παράδειγμα όταν ένα βρέφος είναι ξαπλωμένο ανάσκελα στην κούνια του, αλλά και αργότερα, όταν θα είναι καθιστό και θα επιθεωρεί σπιθαμή προς σπιθαμή τα πάντα γύρω του, τα χέρια κουνιούνται σαν ανεμόμυλος διαρκώς. Τα δραστήρια αυτά χέρια θα πληροφορούν τον γονιό ότι το παιδί του είναι ενθουσιασμένο, ότι χαίρεται που τον βλέπει και ίσως ότι περιμένει με λαχτάρα το τάϊσμα που έχει μάθει να συνδέει κυρίως με την παρουσία της μητέρας. Κάποιες άλλες φορές όμως, η κίνηση αυτή των χεριών που θυμίζει την κίνηση ανεμόμυλου μπορεί να περιέχει ένα εντελώς διαφορετικό μήνυμα. Ιδιαίτερα όταν συνοδεύεται με αναψοκοκκίνισμα και στραβομουτσούνιασμα, η κίνηση αυτή μπορεί να μαρτυρά απογοήτευση, φόβο ή ξάφνιασμα. Σημαντικό είναι οι γονείς να ανταποκρίνονται άμεσα στις χειρονομίες του μωρού, βοηθώντας το έτσι να ελαχιστοποιηθεί η απογοήτευση και ο εκνευρισμός του. Τα μωρά είναι πανευτυχή όταν νιώθουν ότι επικοινωνούν και ότι οι χειρονομίες τους προκαλούν αντιδράσεις.

Μερικές φορές, τα χέρια ενός βρέφους δίνουν ηχηρότερο μήνυμα όταν είναι ακίνητα παρά όταν κινούνται. Όταν ένα παιδί είναι τρομαγμένο ή φοβάται, μπορεί να έχει τα μπράτσα του μαζεμένα προς το σώμα, σαν να προσπαθεί να αυτοπροστατευθεί. Τα χέρια μπορεί να είναι ακίνητα στο πλάι όταν το μωρό κοιτάει κάτι συναρπαστικό, όπως το παιχνίδισμα του ηλίου στο ταβάνι του δωματίου του.

Ένας άλλος τρόπος επικοινωνίας μέσα από τις χειρονομίες είναι ο τεντωμένος δείκτης που χρησιμοποιεί το βρέφος για να εκφράσει κυρίως τις σκέψεις του. Αποτελεί ένα εργαλείο παντός σκοπού. Πολύ πριν μάθει το μωρό να μιλά, και πολλές φορές μαζί με τα πρώτα βαβίσματα, εκφράζει πολλές επιθυμίες, ενδιαφέροντα απορίες και προσδοκίες μόνο δείχνοντας με το δάχτυλο. Αυτός είναι ο τρόπος που τα μωρά συνδέονται με τον έξω κόσμο πέρα από τον εαυτό τους και τον αναγνωρίζουν (Kiestler, & Kiestler 2011).

Το δάχτυλο που δείχνει αντιπροσωπεύει ένα επιπλέον σημαντικό βήμα προόδου στην ανάπτυξη των ικανοτήτων επικοινωνίας του βρέφους. Για πρώτη φορά η επικοινωνία γίνεται μια υπόθεση που περιλαμβάνει τρεις πλευρές: το βρέφος, τον ακροατή του που λαμβάνει το μήνυμα και το αντικείμενο ή πρόσωπο για το οποίο επικοινωνούν. Ο επιστήμονες ονομάζουν την σχέση αυτή «τριάδα». Παρά το ότι το βρέφος και η μητέρα του ήταν δεμένες μεταξύ τους από την στιγμή της γέννησης με τη διυποκειμενικότητα, τώρα έχουν προχωρήσει σε ένα νέο στάδιο, που ονομάζεται δευτερογενής διυποκειμενικότητα όπου εδώ ενσωματώνονται και άλλα και πρόσωπα (Kiestler, & Kiestler 2011).

Τα βρέφη σε όλο τον κόσμο αρχίζουν να δείχνουν σε ηλικία περίπου εννέα μηνών, αφού πρώτα μάθουν να κάθονται με την πλάτη όρθια και να παρακολουθούν το περιβάλλον που βρίσκονται. Ανάμεσα στις χειρονομίες και τη γλώσσα, η ικανότητα να δείχνουμε με πρόθεση είναι έμφυτη σε εμάς τους ανθρώπους. Σε ηλικία πέντε μηνών τα μωρά αρχίζουν να «δείχνουν» με στοιχειώδη τρόπο καθώς προσπαθούν να φτάσουν τα αντικείμενα που τα ενδιαφέρουν και σε ηλικία οκτώ έως εννέα μηνών το δάχτυλό τους αρχίζει με βεβαιότητα να στρέφεται προς την κατεύθυνση κάποιου αντικειμένου ή προσώπου.

Ο όρος που χρησιμοποιούν οι ερευνητές είναι «δηλωτικό δείξιμο». Για παράδειγμα το βρέφος δείχνοντας προς τα πάνω κάνει την δήλωση της σκέψης του, δηλαδή ότι «αυτό είναι ένα πουλάκι. Το δείξιμο προϋποθέτει και ένα ακροατήριο, κάποιον με τον οποίο το μωρό μπορεί να

μοιραστεί τον ενθουσιασμό μιας ανακάλυψης, έτσι αποτελεί τον τρόπο ενσωμάτωσης του μωρού σε έναν κοινωνικό κύκλο. Τα βρέφη δεν δείχνουν ποτέ όταν είναι μόνα τους. Το δηλωτικό δείξιμο αποτελεί ένα τεράστιο βήμα προόδου στην ανάπτυξη του λεξιλογίου για σας και το μωρό σας και αρχίζει να κάνει την γλώσσα του λιγότερο μυστική.

Το βρέφος εφόσον περάσει το στάδιο του «δηλωτικού δειξίματος» με το οποίο έκανε δηλώσεις, συνεχίζει με το στάδιο του «επιτακτικού δειξίματος» ή «απαιτητικού δειξίματος». Αυτό το είδος δειξίματος αποτελεί σημαντικό σταθμό στην ανάπτυξή του και την ατομικότητά του επίσης. Αντί να παρατηρεί απλώς το περιβάλλον του, μπορεί να διαχειρίζεται, ακόμα και να χειραγωγεί, τους ανθρώπους και τα πράγματα γύρω του. Όταν έκανε μόνο δηλώσεις για την μπάλα ή το αρκουδάκι, ίσως να του τα δίνετε μερικές φορές, ίσως και όχι. Τώρα καταλαβαίνει ότι μπορεί να σας κάνει να του τα δίνετε κάθε φορά χρησιμοποιώντας το δείκτη του για να δείχνει, τη βλεμματική επαφή και μερικά γουργουρίσματα.

Εφόσον το παιδί πέρασε το στάδιο που δείχνει κατανοώντας έτσι οι ενήλικες τις σκέψεις του, αλλά και το στάδιο του απαιτητικού δειξίματος, περνά στο στάδιο που απαντά δείχνοντας. Η κατανόηση της σύνδεσης ανάμεσα στην προφερόμενη λέξη και χειρονομία με την οποία απαντά είναι ένα νέο και κρίσιμης σημασίας βήμα στην ανάπτυξη του παιδιού. Ο ερευνητής που αναφέρεται στο στάδιο αυτό που το βρέφος απαντά δείχνοντας, αποκαλούσε το συντονισμό των λέξεων και των νοημάτων με τα χέρια θεμέλιο λίθο της ανθρώπινης επικοινωνίας. Για πρώτη φορά το μωρό αντιλαμβάνεται ότι μια συγκεκριμένη λέξη προσδιορίζει ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή πρόσωπο.

Τα χέρια ενός βρέφους που είναι σηκωμένα ψηλά, προς τον ουρανό και συνοδεύονται από ένα πρόσωπο που είναι ζωγραφισμένη μια ικετευτική έκφραση καλέσματος βοήθειας που εναλλάσσεται με μια έκφραση προσδοκίας. Με την χειρονομία αυτή πολλαπλών χρησιμοτήτων λέει για παράδειγμα, ότι βαρέθηκε και θέλει αλλαγή παραστάσεων ή να το ελευθερώσει ο γονιός από το καρεκλάκι του. Ο γονιός ή όποιο άτομο φροντίζει το βρέφος και μπορεί να βρίσκεται αντιμέτωπος συνεχώς με τέτοιου είδους χειρονομίες, θα πρέπει να διαμορφώσει έναν τρόπο ανταπόκρισης. Οι χειρονομίες αυτές αποτελούν μορφή αλληλεπίδρασης γονέα και βρέφους, που βασίζεται στις αγκαλιές, τα χόδια και την στενή σωματική επαφή (Kiestler, & Kiestler 2011).

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά την διάρκεια της βρεφικής ηλικίας συντελούνται πολλές μεταβολές, τόσο στο σώμα όσο και στην προσωπικότητά του παιδιού αλλά και ως ενήλικα ακόμα. Σήμερα που η ανατροφή των παιδιών φαίνεται να έχει καταστεί τόσο πολύπλοκη, απαιτητική και ανοικτή σε ενδελεχή διερεύνηση, είναι θετικό που οι τάσεις των γονιών, για την φροντίδα των βρεφών έχουν μεταβληθεί σε σημαντικό βαθμό. Πλέον οι γονείς και οι παιδαγωγοί παρατηρούμε ότι έχουν επιστρέψει σε μια πιο παιδοκεντρική προσέγγιση, στην οποία τονίζεται η ανάγκη για “ευμάρεια και όχι έλεγχο των βρεφών“. Με τον τρόπο αυτό δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στον φυσικό δεσμό ανάμεσα στην μητέρα και το βρέφος κατά την γέννηση, συναντάμε περισσότερες μητέρες που θηλάζουν τα παιδιά τους. Οι γονείς τώρα πια παρακινούνται να πλησιάσουν τα παιδιά τους και να έλθουν σε φυσική επαφή μαζί τους, έτσι ενθαρρύνουν με αυτό τον τρόπο την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού τους, την ικανοποίηση των συναισθηματικών του αναγκών αλλά και την ευεξία που του προσφέρει αυτή η επαφή. Η διαδικασία της ανάπτυξης μπορεί να βρεθεί αντιμέτωπη με διάφορα προβλήματα για αυτό και οι γονείς θα πρέπει να γνωρίζουν τους παράγοντες που τα προκαλούν και τους τρόπους για να τα ξεπερνούν.

Οι γονείς θα πρέπει να δίνουν στα παιδιά τους την αγάπη και την στοργή τους ώστε τα παιδιά να νιώθουν την απαραίτητη ασφάλεια, και συγχρόνως να τα βοηθήσουν να κατανοήσουν το περιβάλλον τους και να τους μεταβιβάσουν τους κοινωνικούς και ηθικούς κανόνες για κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές. Το έργο του γονέα στο να συμμετέχει σε όλες εκείνες τις αναπτυξιακές διαδικασίες που περιλαμβάνουν την κοινωνικο-συναισθηματική την γλωσσική και γνωστική ανάπτυξη του βρέφους, είναι δύσκολο αφού η επικοινωνία μεταξύ τους πραγματοποιείται μέσα από την αφή, την βλεμματική επαφή και όλες τις κινήσεις του σώματος, τις χειρονομίες και τις εκφράσεις του βρέφους. Ο γονιός όμως που συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία της ανάπτυξης του βρέφους θα ανακαλύψει αμέτρητες ευκαιρίες να αντλήσει χαρά, ικανοποίηση και την αίσθηση της επιτυχίας. Θα βλέπει τη σχέση και την επικοινωνία του με το παιδί του να αναπτύσσεται καθώς το παιδί ωριμάζει λεκτικά, γνωστικά και συναισθηματικά. Θα νιώσει λαχτάρα και χαρά βλέποντας το παιδί του να πραγματοποιεί τα πρώτα του βήματα, θα νιώσει ανακούφιση όταν το παιδί του ξεπεράσει κάποιο δύσκολο εμπόδιο.

Κανείς δεν μπορεί να πει πως η διαδικασία της ανάπτυξης είναι εύκολο έργο. Αντίθετα είναι ένα έργο τρομερά δύσκολο τόσο για το βρέφος που δεν μπορεί να εκφραστεί λεκτικά όσο και για

τους ενήλικους που το περιβάλλουν. Και ενώ οι ενήλικοι ανακαλύπτουν ότι το έργο της ανατροφής του βρέφους είναι ίσως το δυσκολότερο πράγμα που καλούνται να κάνουν στην ζωή τους, ανακαλύπτουν συνάμα ότι είναι αφάνταστα συναρπαστικό τόσο για το παιδί όσο και για εκείνους που το αγαπούν. Στο μέλλον θα ήταν πολύ ευχάριστο να οργανωθεί η κοινωνία μας και να δημιουργήσει ενημερωτικά σεμινάρια, στα οποία καλό θα είναι οι γονείς να τα παρακολουθούν προκειμένου, τα βρέφη να εξελιχθούν σε ασφαλείς και ολοκληρωμένες προσωπικότητες ικανές να ενσωματωθούν ομαλά στην σύγχρονη κοινωνία. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας σκιαγραφήσαμε την ανάπτυξη του βρέφους κοινωνικά, λεκτικά, μη λεκτικά και γενικά σωματικά, απευθυνόμενοι σε όλους όσους ενδιαφέρονται πραγματικά να γνωρίσουν το παιδί τους και την πορεία των αναπτυξιακών σταδίων τους και την ομαλή τους εξέλιξη.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασίου, Λ. (1998). *Γλώσσα επικοινωνία και διδασκαλία στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ιωάννινα.
- Argyle, M. (1981). *Nonverbal communication and mental disorders*. *Psychological Medicine*, 67, 357- 368.
- Beebe, B., Bennett, S. L., Jaffe, J. & Stern, D. L. (1977). The infant's stimulus world during social interaction: a study of caregiver behavior with particular reference to repetition and timing. In H. R. Schaffer (Ed). *Studies in Mother-Infant Interaction*. London: Academic Press.
- Βοσνιάδου, Σ. (2001). *Εισαγωγή στη ψυχολογία*, τόμος Α'. Αθήνα: GUDTENBERG.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss*. Vol. 1. New York: Basic Books.
- Γεωργιάς, Δ. (1986). *Κοινωνική ψυχολογία*, τόμος Α, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Δημητρίου- Χατζηνεοφύτου, Λ. (2009). *Τα έξι πρώτα χρόνια της ζωής*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ευαγγελόπουλος, Σ. (1998). *Θέματα παιδαγωγικής ψυχολογίας. Η λεκτική επικοινωνία στη σχολική τάξη*, τόμος Α Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα.
- Ζαχάρωφ, Ε., Καραγγέλη, Α., Μαράτου, Ο., Μητσοτάκη, Π. , Σόλμαν, Μ., & Τσιτσικά, Ε., (Απρίλιος, 1981). *Πρώιμη ψυχοκινητική εξέλιξη σε ειδικές κοινωνικές συνθήκες*. 2<sup>ο</sup> Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογίας: Αθήνα. 27.04.1981
- Kiester, E. & Kiester S. V. (2011). *Η μυστική γλώσσα των μωρών*. (Μτφρ. Καντζόλα-Σαμπατάκου, Β.), Αθήνα: Σαββάλας.
- Μάντζιου, Τ. (2007). Διαστάσεις της ψυχικής υγείας των βρεφών. *Ψυχολογικά θέματα*, 11-13, 74-92. Σύλλογος Ελλήνων Ψυχολόγων.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1981). *Εισαγωγή στην σημασιολογία*. Αθήνα. Μπαμπινιώτης.
- Moszkowski. R., Dale M. Stack, & Sabrina S. Chiarella (2009). Infant touch with gaze and affective behaviors during mother- infant still- face interactions: Co- occurrence and factions of touch. *Infant Behavior and Development*, 34, 392-403.
- Παπαδάκη- Μιχαηλίδη, Ε. (2012). *Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων*. Η μη λεκτική επικοινωνία στις διαπροσωπικές σχέσεις. Αθήνα: ΠΕΔΙΟ.
- Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1981). *Εξελικτική ψυχολογία*, τόμος Α & Β'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Pearson, R. M., Henon, J. Melotti, R., Joinson, C., & Stein. A. (2011). The association between observed non- verbal maternal responses at 12 months and later infant development at 18 months and IQ at 4 years: *A longitudinal study. Infant Behavior and Development*, 34, 525-533.

Piaget, J. (1952). *Origins of intelligence in children*. New York: International Universities press.

Stern, D. L. (1974). D. N. A. micro- analysis of mother- infant interaction. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 54, 128-142.

Τσιάντης, Γ. (1999). *Παιδί και έφηβοι*. Πρώιμες σχέσεις και παρεμβάσεις, η σημασία της ψυχικής υγείας του παιδιού, τόμος Α, 11-12. Αθήνα:Καστανιώτης.

Trevarthen C., (1992). Πώς και γιατί επικοινωνούν τα βρέφη και Κίνητρα Γνώσης και Συνεργασίας στη βρεφική ηλικία. Στο Κουγιουμουτζάκης, Γ., (Μτφρ. Σολμαν, Μ.). *Πρόοδος στην αναπτυξιακή ψυχολογία των πρώτων χρόνων* (Μτφρ. Σολμαν, Μ.). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Wallker, P. (1999). *Η γυμναστική και το μασάζ του μωρού* (Μτφρ. Σαββόπουλος, Γ.), Αθήνα: ΙΡΙΔΑ